

ESTUDI INTERDISCIPLINARI DE L'EPIGRAFIA MALLORQUINA

Treball Final de Carrera: Llicenciatura d'Humanitats

Data de presentació: 30 de gener de 2004

Autor: Pere Mas i Negre

Consultora: Laura Solanilla Demestre

Tutora: Mònica Miró i Vinaixa

Avaluadora: Isabel Canós i Villena

© Pere Mas Negre

Reservats tots els drets. Està prohibida la reproducció total o parcial d'aquesta obra per qualsevol mitjà o procediment, compresos la impressió, la reprografia, el microfilm, el tractament informàtic o qualsevol altre sistema, així com la distribució d'exemplars mitjançant lloguer i préstec, sense l'autorització escrita de l'autor.

ÍNDEX

▪ Índex	1
▪ Prefaci: reptes, esculls i fites en l'estudi de les inscripcions romanes de l'illa de Mallorca	2
▪ Introducció	6
▪ L'epigrafia mallorquina	8
▪ Poblament	10
▪ Institucions i vida administrativa	23
▪ Societat	26
▪ Economia i comerç	29
▪ Urbanisme i lleure	35
▪ La religió i el món de la mort	37
▪ La llengua	43
▪ Epíleg: un cas d'adopció en època romana a <i>Pollentia</i> (Alcúdia, Mallorca) a partir de la nova lectura de la inscripció CIB 26	45
▪ A tall de conclusió	50
▪ Annex 1: signes diacrítics usats en epigrafia i llistat d'abreviatures	52
▪ Annex 2: <i>Corpus de les inscripcions baleàriques fins a la dominació àrab</i>	53
▪ Glossari de termes epigràfics i arqueològics	62
▪ Bibliografia	64

PREFACI: REPTES, ESCULLS I FITES EN L'ESTUDI DE LES INSCRIPCIONS ROMANES DE L'ILLA DE MALLORCA

El tema central del meu Treball Final de Carrera ha consistit a estudiar, a partir de les fonts epigràfiques, la vida privada i pública de Mallorca en època romana, tot analitzant-ne el sistema econòmic i polític, la societat, les formes d'expressió cultural, la religió i les creences, la geografia i la topografia, els principals esdeveniments històrics, els jaciments arqueològics, les dades d'interès antropològic, la situació lingüística, etc. Per tot això, l'estudi està directament relacionat amb disciplines com ara la història, la geografia, la política, l'epigrafia, l'arqueologia, l'economia, la filosofia, l'antropologia, la sociologia, la demografia, etc. L'interès del projecte és, doncs, fonamentalment humanístic i de caràcter interdisciplinari i transversal.

La pregunta principal que m'he proposat de contestar al llarg de les pàgines que segueixen és saber quines dades sobre la Mallorca romana es poden obtenir a partir de les fonts epigràfiques. A més, he intentat de respondre a d'altres qüestions del tipus com s'organitzava la societat mallorquina en època romana, quines divinitats eren objecte de culte, amb quines comunitats o pobles tenien relacions comercials, quins rituals funeraris seguien, quina estructura econòmica els gestionava, quina llengua parlaven, d'acord amb quin sistema polític es governaven, etc.

Atesa la peculiaritat de la pregunta, l'enfocament elegit ha estat l'epigràfic, concretament l'estudi de l'epigrafia llatina, com a marc teòric, i, a partir d'aquest àmbit disciplinari general, he elaborat una línia de treball que ha tingut en compte disciplines i camps molt diversos, a fi i efecte que el resultat fos una anàlisi interdisciplinària i transversal que em permetés d'aplicar els coneixements adquirits durant els estudis d'Humanitats i de treure'n un bon rendiment.

Altres problemes que aquest treball ha abordat poden quedar recollits en els objectius següents:

- Definir concretament el període d'estudi (o sigui, què entenem per època romana i quin arc històric abraça).
- Detallar els aspectes objecte d'anàlisi: societat, cultura, religió, economia, geografia, política, etc.
- Superar la dispersió i l'escassetat de les fonts escrites.
- Cercar un bon mètode en l'anàlisi de les diverses fonts estudiades per arribar a punts comuns de comparació, sense deixar de banda les excepcions.
- Relacionar la informació.

En definitiva, he volgut donar una visió global polièdrica i no reduccionista de la situació de Mallorca dins la Roma antiga a partir de les fonts epigràfiques, tenint en compte el context cultural, per tal de conèixer i estudiar les semblances i divergències estructurals i funcionals de Mallorca en

diferents moments de l'ocupació romana i fer una valoració, des de diversos punts de vista, de la cultura romana a les illes Balears.

Pel que fa a la hipòtesi de treball, cada apartat corresponent es presenta acompanyat d'unes propostes personals sobre la situació que se m'ha ofert com a més versemblant un cop estudiades totes les dades de què disposava.

Quant a la metodologia escollida, val a dir que la meua anàlisi interdisciplinària sobre la documentació epigràfica de la Mallorca romana ha partit d'obres ja editades, concretament del corpus d'inscripcions llatines de Mallorca, especialment el que va elaborar fa gairebé quaranta anys Cristòfol Veny. Ara bé, atès que algunes d'aquestes publicacions necessiten una actualització evident, s'ha fet, sempre que ha estat considerat oportú, treball de camp directament sobre les pedres, per la qual cosa l'àmbit empíric del meu estudi ha consistit en la visita als fons epigràfics dels museus de Mallorca. D'altra banda, l'arc cronològic de la meua aportació concreta s'enceta l'any 123 aC, amb l'arribada dels romans a *Pollentia*, i es clou amb la incursió del cristianisme.

La recollida de dades a partir del buidatge de les fonts epigràfiques ha seguit criteris metodològics qualitius, en la mesura en què les fonts estudiades i que m'han servit per a poder arribar a les conclusions finals del projecte són tot el conjunt d'inscripcions llatines, i aquestes no han rebut una interpretació per part meua fonamentalment estadística o numèrica (amb criteris quantitius o matemàtics), sinó que han estat objecte d'anàlisi preferentment qualitativa, és a dir, he valorat sobretot aquells aspectes oferts per les fonts que han estat més útils als objectius d'aquest TFC.

Efectivament, per explicar els indicadors, l'historiador treballa a partir d'esdeveniments únics i que no es poden reproduir indefinidament, ja que són, els indicadors, manifestacions objectivament detectables o mesurables, de les dimensions del concepte. En no poder repetir-se el fet, en ser esdeveniments únics i irreproductibles, m'he hagut de limitar a les fonts epigràfiques ja existents en els museus, a més de les dades bibliogràfiques ja publicades, tant antigues com modernes. En definitiva, doncs, he utilitzat una metodologia preferentment qualitativa perquè no he pretès pas posar l'èmfasi en la mesura o la quantificació dels fenòmens, ni m'ha semblat tampoc possible tractar les dades únicament per mitjà de tècniques matemàtiques. El treball que he volgut dur a terme és una tasca d'aprofundiment en el coneixement de la Mallorca romana a partir de l'epigrafia i, per tant, no ha estat viable plantejar una metodologia que impliqués únicament l'assignació de nombres als elements estudiats, sinó que ha calgut dur a terme una reflexió profunda que tingués en compte aspectes que van molt més enllà de les xifres. Ara bé, no he descartat tampoc incloure criteris de tipus quantitius en aquells aspectes del meu estudi en què l'anàlisi estadística de segons quins fenòmens podia resultar reveladora d'una situació força possible. Em refereixo al fet que l'epigrafia, o més concretament els documents epigràfics, permeten d'establir sèries epigràfiques o bé d'arrodonir hipòtesis que difícilment podrien esdevenir versemblants si no existís un nombre suficient de documents que hi apunten. La quantificació dels fenòmens és, en epigrafia, possible,

sempre que no se'n faci un abús i que no es perdi de vista que, de vegades, les troballes epigràfiques són atzaroses i que no sabem exactament què és el que hem conservat i què és el que hem perdut, de manera que la informació és sempre parcial i ha de ser sotmesa a revisió constant a la llum dels nous descobriments.

Les tècniques de recollida de dades que he utilitzat inclouen l'estudi de fonts documentals (llibres) o la consulta de bases de dades bibliogràfiques per aconseguir el marc teòric i d'aquí extreure els elements que m'han servit per a realitzar l'estudi (concretament les fonts epigràfiques), el buidatge dels *corpora* epigràfics publicats fins a l'actualitat i l'autòpsia directa de les inscripcions en els museus en què aquestes es conserven.

La consulta de bases de dades bibliogràfiques i de catàlegs, informatitzats o no, m'ha estat útil a l'hora de dreçar l'estat de la qüestió tant des d'un punt de vista metodològic com històric, car m'ha servit per veure els encerts i les mancances de la recerca feta fins als nostres dies.

Les lectures m'han permès d'informar-me de les investigacions ja realitzades sobre el tema, i també de situar en el marc d'aquestes contribucions la nova aportació que he fet, ja que la consulta bibliogràfica, després de la lectura de les fonts triades, tant d'estudis antics com moderns, ha fet possible una extracció de dades més fiables i veure realment com es contextualitza l'estudi per a donar resposta a les preguntes plantejades en les hipòtesis.

Tots aquests objectius s'han intentat de dur a acompliment sense oblidar les dimensions raonables del programa de lectures, és a dir, tot triant aquelles que aportaven alguna cosa, que estaven vinculades amb les preguntes que m'havia formulat i que comportaven elements d'anàlisi i interpretació necessaris per poder extreure conclusions profitoses. Així m'he pogut adonar de les dimensions reals del tema-problema protagonista del meu TFC. D'altra banda, les visites a museus de Mallorca, especialment a aquells que guardaven relació amb els temes objecte d'estudi en aquest treball i que em permetien de contextualitzar i extreure dades per a la feina que em proposava de dur a terme s'han constituït en necessitat ineludible.

En definitiva, he mirat de fer una anàlisi que fos alhora comparativa, de continguts i textual. Per a poder donar una visió global interdisciplinària de la situació de Mallorca dins la Roma antiga a partir de les fonts epigràfiques, a més de conèixer i estudiar les semblances estructurals i funcionals de Mallorca durant l'ocupació romana i poder fer una valoració, des de diversos punts de vista, de la cultura romana de les Balears, a partir de les fonts epigràfiques, he considerat adient una anàlisi d'aquesta mena: en primer lloc, comparativa, per a poder comparar les dades ja estudiades i les noves que es podien conèixer; en segon lloc, textual, per a situar l'estudi que he fet a partir dels textos, que són la font primària i la que més dades m'ha aportat; i, en tercer lloc, de continguts, donant sentit als objectius plantejats en el projecte precisament gràcies a l'anàlisi rigorosa i detallada dels elements que constitueixen les inscripcions romanes (tant en la forma com en el fons).

El fet que es tracti d'un treball multidisciplinari i transversal que fa entrar en joc disciplines molt diverses i que, per tant, pot satisfer interessos molt variats converteix el meu estudi en una obra de destí incert (totes les obres tenen el seu propi destí) però, en qualsevol cas, en una cruïlla que permetrà al caminant de triar per ell mateix la via que vol recórrer: històrica, antropològica, lingüística o fins i tot "turística". Al capdavall, la meua feina pot considerar-se tota una invitació al viatge, però la darrera paraula sempre la té qui fa camí.

INTRODUCCIÓ

Els textos epigràfics, complets o fragmentaris, amb el seu llenguatge de vegades lacònic entretallat per interpuncions triangulars, fulles d'heura i altres motius, i constituïts per fórmules concises i paraules abreujades, reduïdes sovint a la mínima expressió d'una síl·laba, són un dels pilars més fermes per a la reconstrucció de la història antiga d'un poble.

Complement i suplement de les fonts literàries que ens llegaren poetes, historiadors i geògrafs de l'antiguitat clàssica, els epígrafs ens parlen de moltes coses i de moltes maneres, amb materials nobles o senzills, en forma elegant o rústica, amb estil elevat o vulgar, i registren no solament esdeveniments importants de la societat del seu temps, sinó allò que era el fluir constant de la vida mateixa, l'ambient de cada dia, que per rutinari i vulgar poc o gens no interessà el cronista oficial o l'erudit estudiós. Els textos epigràfics gravats en pedra, metall, os o en simple argila, exempts a voltes de tota intenció política i propagandística, representen ara documents autèntics d'un gran valor històric, que, amb freqüència, resulten més eloqüents i expressius per allò que impliquen o apunten que per allò que en si mateixos ens relaten.

Els nostres sis segles de vida romana, enrolats en la marxa general de l'organització política i administrativa de la República o de l'Imperi, assimilant lentament la seva saba civilitzadora, en bona part estan compresos en aquestes inscripcions fragmentàries que el savi arqueòleg ha anat recollint amb avariciós interès i que ara estudia amb vertadera passió i respecte, esforçant-se per esbrinar signes i trossos d'història perduda.

La ciència que té al seu càrrec l'estudi d'aquests materials, en la seva tasca d'ordenació i catalogació, ha obert diversos capítols als quals van a parar no sols aquelles inscripcions de tipus monumental i solemne, dedicades a les divinitats, als emperadors, a algun personatge distingit, bé com a testimoni honorífic o com a record funerari, sinó també aquelles altres menys espectaculars, que en llenguatge tècnic reben el nom d'*acta o instrumenta*, és a dir, textos legals, edictes, decrets, tractats emanats de l'autoritat de l'Estat, d'un magistrat, d'algun municipi o col·legi, o els textos breus generalment gravats sobre objectes esmunyedissos i que recullen allò que matisa i dóna color a la vida quotidiana de la ciutat o del camp, des de les marques de caràcter industrial, com poden ser les inscripcions en lingots de metall, en canonades de plom, en blocs de pedra de construcció, en terrisseria de gerrer, fins a les indicacions de tipus comercial i administratiu, com ara signes de pesos i mesures, entrades per a espectacles, fitxes per a la distribució de blat, sense excloure tot allò que pot afectar de prop o de lluny la vida íntima i familiar de la persona humana, com ara pactes d'amor, sortilegis, recomanacions, grafits parietals, desfogaments del cor, etc.

Gràcies a aquests epígrafs, els fets fonamentals de la història romana es perfilen amb major exactitud i nitidesa; els usos i costums i tots els aspectes de la vida cobren un relleu inusitat i fins i

tot ens arriben a assenyalar les línies generals del quadre econòmic, social i cultural d'una regió, en un determinat moment de la seva història, aspecte de singular importància quan no disposem de dades estadístiques oficials ni de cap referència d'escriptors contemporanis¹.

Vist tot això, no em podia permetre el luxe de deixar de fer d'aquestes informacions tan valuoses que els epígrafs antics m'oferien l'instrument primer i ineludible per a dreçar el panorama de la Mallorca romana que s'analitza en les pàgines que vénen a continuació.

¹ Schulten A., *Geografía y Etimología antiguas de la Península Ibérica*, Madrid, 1963, vol. I, pàg. 184.

L'EPIGRAFIA MALLORQUINA

Mallorca, tot i que, al llarg de la història romana, se'ns presenta amb una personalitat ben caracteritzada i que figura des del primer moment amb dues colònies, dues ciutats de dret llatí i una federada i després com a cap d'una divisió politicoadministrativa que amb el temps arribà a adquirir la categoria de província de l'imperi, això no obstant està poc representada epigràficament. Més encara, en el coneixement de la seva pròpia epigrafia quedà enrera respecte a les altres dues illes de l'arxipèlag balear, i restà al marge de les grans col·leccions epigràfiques que es formaren en els segles XV i XVI.

Fins ben entrat el segle XVII, no trobem referències epigràfiques de cap mena. Els nostres historiadors es preocuparen més per la llegenda dels gegants, la mitologia i els textos clàssics que no pas per les inscripcions.

Durant el segle XVIII apareixen, però quatre *tituli*: dos d'Alcúdia, un de *Bocchor* (port de Pollença) i el quart, de la Carrotja de Santanyí.

El segle XIX se'ns apareix com a molt més fecund per a l'epigrafia mallorquina. Els homes de lletres, influïts per l'esperit científic que difongué la Il·lustració, se sentiren arrossegats cap a un romanticisme històric que els impulsà a interessar-se per tota classe d'antiguitats. I tan bon punt s'entregiren a traduir i comentar els textos de la literatura grega i llatina que enalteixen els orígens de la seva petita pàtria, com polemitzen i divaguen sobre la ubicació de les seves antigues ciutats, o col·leccionen amb fal·lera monedes i medalles. Aquest afany per les glòries ancestrals els portà a acudir a les pedres escrites del temps dels romans, les quals cercaren amb noble sol·licitud i reuniren en les seves cases. I, en el moment oportú, aquests epígrafs s'utilitzaren per encapçalar els primers capítols de les històries locals.

Quan Hübner preparava el volum II del *Corpus Inscriptionum Latinarum* (d'ara en endavant, CIL), que havia de recollir tota l'epigrafia hispana, realitzà un viatge a Mallorca, i aconseguí, amb l'ajut de Bover i altres amics, aplegar tot el material fins aleshores existent.

Arribats al segle XX el nombre d'inscripcions continuà incrementant-se gràcies a les excavacions que es promovien en diversos punts de l'illa, si bé rara vegada veieren una publicació de caire científic definitiu.

Vet aquí exposats en les precedents notes les fites principals que assenyalen la trajectòria seguida en el coneixement de l'epigrafia mallorquina durant els tres segles de la seva existència. El major entusiasme per aquesta font de la Història sembla que es va concentrar en el segle XIX, quan, amb menys mitjans d'informació, de desplaçament i d'excavacions que avui dia, se sabé indagar molt més, i, sobretot, s'acomplí millor el deure de posar a l'abast de tots els resultats obtinguts mitjançant una publicació raonada.

L'epigrafia mallorquina, que abraça un total aproximat de 150 títols, molts d'ells incomplets, té una distribució geogràfica relativament extensa, si més no pel que fa a la zona plana de l'illa. Es concentra majorment en quatre punts fonamentals, que sens dubte foren els focus de la romanització principals i els més importants: Alcúdia (l'antiga *Pollentia*), Ses Salines (tal vegada la ciutat de *Guium*, citada per Plini), Palma (l'actual capital de la Comunitat) i Son Peretó de Manacor. Altres punts menys destacats podrien ser *Bocchor*, en el Port de Pollensa, Son Fiol i Mainou, a l'oest de Consell, Son Cota, al migdia de Porreres, Sa Carrotja de Porto Cristo, Son Danús de Santanyí i, després ja, Inca, Caimari, Sa Pobla, Petra, Son Sard de Son Servera, Capocorp i Solleric de Lluçmajor, i, per acabar, Albenya de Randa. Hem d'advertir que les inscripcions d'Alcúdia, Ses Salines i Son Peretó s'agrupen al voltant d'un cercle relativament angost, mentre que les de Palma es troben disperses en una àrea de gran radi: Porto Pi, Almudaina i Estudi General, parròquia de Sant Nicolau i el Molí d'en Xeringa, prop del Monestir de La Real.

POBLAMENT

Acabem de veure la distribució geogràfica dels nuclis de població romana de l'illa, segurs, però no únics. Això ens porta a fer una consideració preliminar que es pot establir com a supòsit bàsic a l'entrada del present estudi i que m'atreveixo a formular per mitjà d'aquesta pregunta: Quina era la base ètnica de la població balear en el moment de l'adveniment dels romans a l'illa?

Sembla que hauria de ser principalment l'arqueologia qui ens resolgués, amb el testimoni de les restes i els aixovars que arranca dels monuments prehistòrics, el problema de la població preromana del nostre arxipèlag. Però aquesta ciència, eminentment objectiva, ha d'enfrontar-se en el nostre cas particular a l'escull que representa el fenomen de la insularitat, consistent en un replegament, un conservadorisme i una evolució personalíssima, que en major o menor grau sol caracteritzar sense excepció totes les illes. Per aquest motiu, aquesta disciplina es veu obligada a ser molt cauta en les seves hipòtesis i afirmacions, i per això estén els seus braços a les altres ciències en demanda d'ajuda i de recolzament.

No hi ha dubte que, si parem esment a la situació geogràfica de les nostres illes, assentats al bell mig de la Mediterrània occidental, és lògic pensar que, fins i tot abans de la conquesta romana, foren escala obligada de migracions indoeuropees i mediterrànies i d'expedicions comercials realitzades des de qualsevol zona circumdant amb vies obertes de comunicació. Amb raó, doncs, podem imaginar ibers, gals, ítals, grecs i púnics arribar a les nostres costes, els uns amb el propòsit d'establir-s'hi definitivament i d'altres amb la intenció solament d'intercanviar els seus productes i manufactures, deixant, emperò, tots, encara que en graus d'intensitat diversos, l'empremta de la seva presència, no sols en les formes culturals, objecte d'estudi de l'arqueologia, sinó també en el camp de vegades menys considerat de la lingüística.

Per a fitar-ho millor tot plegat, s'analitzaran, a partir de l'estudi de l'antroponímia i la toponímia, les dades que ens han pervingut, i ens endinsarem després en la presentació de les ciutats d'època romana documentades a Mallorca.

ANTROPONÍMIA

És tal volta en el terreny de la lingüística on s'han aconseguit els resultats més sorprenents a l'hora de fer estudis sobre la població de Mallorca abans de l'arribada dels romans. La filologia moderna, en aplicar-se a l'estudi dels nostres textos epigràfics, ha descobert que bona part de l'onomàstica personal que s'hi registra corresponia a noms indígenes preromans, encara que es trobessin en inscripcions de formes i caràcters llatins.

Aquests noms es testimonien principalment en epígrafs apareguts en el terme de Ses Salines, o més concretament en la necròpoli de Sa Carrotja de Ses Salines, però també n'hi ha de Palma, Son Danús i alguna d'Alcúdia i del Port de Pollensa. Atesa la seva importància per al coneixement de la població es transcriuen en la taula següent per ordre alfabètic:

ANTROPÒNIM	LLOC TESTIMONIAT	SIGNIFICAT	OBSERVACIONS
AETARA	Està testimoniada a Galícia i Lusitània.	Sembla convincent relacionar-lo amb el nom il·liri AETOR ² .	Apareix en una placa trobada a Sa Carrotja de Ses Salines. Aquest nom d'home és possiblement una variant d'AETVRVS, AETVRA, amb vocalisme en "a".
ARGVTA	Figura en una inscripció cristiana del segle IV-V, gravada sobre un fragment de marbre reutilitzat, procedent d'Alcúdia.	Es tracta de l'arrel ARG, "brillant", que dona lloc a molts derivats: ARGÀ, ARGANTO, ARGAMANICA, ARGANTONIVS.	En aquest antropònim femení es troba representat un radical molt fecund en totes les llengües indoeuropees.
ASITIO	Aquest antropònim, tan ben documentat, no té correspondència amb cap altre de la península Ibèrica; en canvi, es troba a Bèlgica sota la forma ASICIVS, i a Aquitània, en el nom d'un gerrer, transcrit ASITIVS.	Nom de dona, en nominatiu.	Apareix en dues plaques de Sa Carrotja, que en part s'han perdut. N'he reconegut un fragment a l'antic Convent dels Mínims de Santa Maria del Camí. En una altra placa igualment de Sa Carrotja, es llegeix tan sols ASI, que, si no es tracta d'una abreviatura, resulta una forma rara. De totes maneres pot considerar-se com antropònim d'identica arrel indoeuropea que l'anterior.
CABVRIO	Es llegeix en una placa, avui perduda, que es recollí a Porto Pi. Aquest antropònim es troba molt difós a la zona nord-occidental de península i també en inscripcions de la Gàl·lia.	Forma en datiu d'un nom masculí, derivat de CABVRVS, CABVRIA.	A més d'aparèixer com a antropònim, en la regió lleonesa es documenta com a denominació d'una divinitat.

² Per a l'estudi de l'onomàstica indoeuropea segueixo quasi al peu de la lletra els treballs de M. Lourdes Albertos: *Indoeuropeos o Íberos en Baleares?* a "Emerita" (1958), i de la mateixa autora: *La onomàstica personal primitiva de Hispania Tarraconense y Bética*, Salamanca, 1957. Per a la localització de cada onomàstic en la seva respectiva inscripció pot consultar-se l'Índex General Epigràfic de C. Veny: *Corpus de las inscripciones baleáricas hasta la dominación árabe*, Madrid, 1965. La referència de les inscripcions de les Balears se cita sempre d'acord amb l'edició de Veny per mitjà de les inicials CIB i el número corresponent.

ANTROPÒNIM	LLOC TESTIMONIAT	SIGNIFICAT	OBSERVACIONS
CAESVLAI	La inscripció es va trobar en el Palmer, segons referències de Bover, encara que és més probable que provingui de Sa Carrotja de Ses Salines. Aquest nom també es troba representat en una inscripció de Hinojosa del Duero, ja dins l'àrea cèltica peninsular.	<i>Cognomen</i> de dona, en genitiu.	Figura en una llosa quadrada d'urna cinerària, com a mare d'un tal <i>Sergius Ingenuus</i> .
CARANTIA o SCARANTIA	Procedeix de Sa Carrotja de Ses Salines.	Nom de dubtosa lectura, a causa de la mala conservació de l'epígraf.	El nom és típicament celta i està testimoniada a la Germània Superior i a la Narbonesa.
CILA	Es llegeix en una de les plaques de marbre blanc aparegudes al carrer del Mirador de Palma.	Nom de dona.	S'ha reconegut també a Cartagena i té el radical CIL- que és molt freqüent en el nord-oest de la península ibèrica en la regió dels <i>Cileni</i> .
CLOI	Apareix en una placa molt picada, recollida a Sa Carrotja de Ses Salines.	Nom de dona.	Va seguir del <i>cognomen Urbana</i> . Podria tractar-se de l'abreviatura de CLOTIVS, CLOTIA, provinent del radical indoeuropeu -KLEU, "sentir", relacionat amb KLUTUS "famos, aquell de qui se sent parlar". En una altra làpida, igualment de la necròpoli de Sa Carrotja, es llegeix CLODIA.
CVDVNIV	Apareix en un <i>cippus</i> dipositat en el Museu d'Artà, procedent de Sa Carrotja de Ses Salines. Com a hidrònim es troba també a Lusitània.	Forma balear pròpia.	Té el mateix radical que CVDIVS i CVDA, estès pels Camps Decumans, a Itàlia. Per a la seva etimologia, hom establir relacions amb la forma indoeuropea -KEUDOS, KUDOS, que significa "fama".
DAVCI	Amb lectura dubtosa figurava en una placa recollida a Son Danús de Santanyí.	No se sap del cert.	Podria ser la forma sonoritzada i palatalitzada de TAVTIVS, de l'indoeuropeu TEVTA, amb vocalisme en <i>au-</i> . És freqüent en l'onomàstica personal de la Península ibèrica.
ICESTA	<i>Cognomen</i> d'un dels pretors que figuren en una de les taules de patronat trobades prop del mas de Bóquer.	Encara al P. Fita, la seva lectura li evocava ressonàncies semítiques.	El sufix -STE, -STA donen suport a un probable origen il·liri.

ANTROPÒNIM	LLOC TESTIMONIAT	SIGNIFICAT	OBSERVACIONS
ISAPTO, ISAPTV	Ambdues formes, representatives d'un nominatiu masculí, es troben ben llegibles en dues plaques aparegudes a la necròpoli de Sa Carrotja de Ses Salines.	S'ignora.	Aquest antropònim, encara que es troba registrat únicament a Mallorca, té aspecte indoeuropeu.
ISIDAVDI	Sembla que figura en una inscripció de difícil lectura recollida en el mas de Son Danús de Santanyí.	No se sap amb certesa.	Si la lectura proposada és exacta, tindriem un onomàstic compost, el primer radical del qual en la forma IS- apareix en nombrosos noms d'origen celta: IS-MARVS, ISTOLATIVS, etc. Per al segon, vegeu el que s'ha dit pel que fa a la forma DAVCI.
HILERA	Es troba en una placa fragmentada de Sa Carrotja de Ses Salines, que s'ha perdut.	<i>Cognomen</i> femení.	Aquest antropònim, amb H inicial, es registra només a Mallorca. Tallades, en la seva <i>Historia de la villa de Campos</i> , llegí ILERA, la qual cosa donaria peu a establir relacions amb el topònim ILERDES i, millor encara, amb l'ibèric ILTIRDA.
LASCIVS	Es llegeix en una placa de marbre trobada en el poblat talaiòtic anomenat <i>Es Boc</i> de Manacor ³ .	Antropònim masculí.	Aquest nom és d'origen celta, amb el radical LASC- relativament freqüent en l'onomàstica indoeuropea.
MARO	Apareix en una placa ja d'antic recollida en la necròpoli de Sa Carrotja, avui perduda.	Nominatiu d'un <i>nomen</i> masculí.	Podria considerar-se com a derivat de MARIO, però no és segur. De totes formes, recorda el gal MAROS "gran", que entra com un segon element en molts compostos de l'onomàstica germànica, eslava i tràcia.
NICRESAETAS o NIGRESAETAS	Es llegeix en la cartel·la borrosa d'un <i>cippus</i> decorat amb una pinya i una figura humana en relleu, procedent de Sa Carrotja de Ses Salines.	No es pot saber amb certesa. Tot i així, és molt possible que derivi de l'indoeuropeu NEIK-/NIK- "atacar, arrancar a córrer, començar amb força".	Aquest antropònim no figura fora de Mallorca. El seu radical NIC- forma part d'antropònims com NICARIS, NICARVS i NICER i també de l'hidrònim NICER o NICROS.

³ En el CIB, pàg. 20, en parlar de la inscripció 9 es diu que "segons notícies orals, aquesta làpida procedia d'una necròpoli situada prop de la vila de Santa Maria, en un lloc no molt distant d'una basílica cristiana descoberta l'any 1833". Això no obstant, posteriorment he vist escrit en un treball del certamen del Seminari Conciliar de Mallorca, l'autor del qual era Nadal, que la dita làpida provenia d'un poblat talaiòtic anomenat *Es Boc*, del terme de Manacor.

ANTROPÒNIM	LLOC TESTIMONIAT	SIGNIFICAT	OBSERVACIONS
NORISVS	Figura en un <i>cippus</i> procedent de Sa Carrotja, avui conservat en el Museu de Santa Maria.	Aquest onomàstic transcrit amb N, que apareix en genitiu, té aspecte indoeuropeu, en relació amb NER- i la seva variant NORO, “força”. Podria relacionar-se amb NORAX, colonitzador ibèric de Sardenya, o amb NVRAGHE, monument típic dels sards, i àdhuc amb altres topònims, ètnics i antropònims, tots celtes.	La inscripció està molt borrosa i la seva lectura no és del tot segura. S’ha llegit també <i>Porisus</i> en lloc de <i>Norisus</i> .
PADITV	Es reconeix en un <i>cippus</i> molt ben conservat del Museu d’Artà, procedent de Sa Carrotja de Mallorca.	<i>Cognomen</i> masculí, en nominatiu.	Pel seu aspecte sembla indoeuropeu, però no coneixem altres noms del mateix radical, tret de la forma sonoritzada BATICVS, documentada a Linares i BATIA, antropònim de Lusitània.
PVSINNVS	Figura en una placa de marbre blanc reutilitzat, procedent d’Alcúdia.	<i>Cognomen</i> masculí. Mot hipocorístic que significa “petit”.	El radical d’aquest onomàstic, més que celta, sembla vènet. PVSINNVS i PVSINNIO són freqüents en les dues Germànies. A Hispània es registra sota les formes PVSINNA, PVSINNICA i PVSSIN.
SAMAIVS	Es llegeix en una <i>tabula ansata</i> (cartel·la amb nanses) inscrita en una tapadora d’urna cinerària de Sa Carrotja.	<i>Cognomen</i> el radical del qual està molt representat en celta i té a veure sens dubte amb l’indoeuropeu SEM-, que significa “un”, en el sentit de l’antic irlandès SAM- “pau”, SAIM- “tranquil” o de l’adverbi llatí SEMEL, que vol dir “una sola vegada”.	En la península Ibèrica hi ha algunes troballes com SAMACIA, a Lusitània, i SAMILI, a Tarragona.
SARAVCIO	En la seva forma en cas genitiu de SARAVCIONIS, el trobem en una de les plaques de marbre aparegudes en el Castell de l’Almudaina de Palma.	No se sap del cert.	No es coneixen altres testimonis d’aquest onomàstic, però possiblement està en relació amb el radical de l’ètnic escita SARAVCAE, citat per Estrabó, i amb el topònim SARAVCVS VICVS, que s’ha assenyalat en una moneda merovingia.
SICENIA o SICINIA	Nom de lectura força borrosa que apareix en una tapadora d’urna cinerària originària de la necròpoli de Sa Carrotja de Ses Salines.	En el seu radical s’hi pot detectar l’element indoeuropeu SEGh-, que significa “victòria”.	S’han buscat relacions amb l’ibèric SI·CE·DU·NI·N i S·I·CO·U·I·N i també amb SICA i SIGA.

ANTROPÒNIM	LLOC TESTIMONIAT	SIGNIFICAT	OBSERVACIONS
TALASSA	Apareix en una inscripció de Sa Carrotja, avui perduda.	Nominatiu masculí que, tot i ser molt semblant en la seva forma al grec <i>thalassa</i> “mar”, pot tractar-se d’un nom independent.	Amb les variants TALASIOS, TALASVS, TALASSVS, TALASSIVS és freqüent a Tessàlia, en la regió del Vènet i en la Gàl·lia Cisalpina i Transalpina.
VATRO	Figura com a dedicant d’un <i>cippus</i> funerari als déus Manes per part d’un tal AINIO.	Nom, segons sembla masculí, en nominatiu, de significat incert.	El seu radical VATR- està relacionat amb els noms extrapeninsulars de la Gàl·lia Cisalpina i Britànnia VATRIVS i VATRAVNVS i amb el VATRICVS de Penyalba de Castro.
VNINIS	Veu que apareix en una làpida incompleta trobada a Son Danús de Santanyí.	Se n’ignora el significat.	Sembla que té ressonàncies ibèriques i pot estar relacionat amb els noms VNINI, VNINIT i VNINITVS testimoniats en les regions andalusa i nord-africana.

D’aquestes trenta formes documentades que corresponen a noms personals baleàrics llatinitzats, tot i que encara no llatins, s’infereix que la majoria dels seus radicals apunten directament cap un clar origen indoeuropeu o celta. Tres poden relacionar-se més o menys amb l’ibèric i altres tres queden aïllats sense testimonis analògics fora de l’illa. Per conseqüent, si algun valor tenen aquests nombres, es pot pensar amb fonament que bona part de la població prerromana balear devia ser d’origen indoeuropeu celta.

Per la seva part, l’arqueologia, dins de les atribucions que són competència del seu àmbit d’estudi, arriba a conclusions que substancialment coincideixen amb les de la filologia. La presència d’un cert tipus d’espases de bronze i els nombrosos punyals i espases d’antenes, juntament amb una fíbula anul·lar i altres utensilis que formaven l’aixovar funerari del període talaiòtic de les illes, indueixen a assenyalar unes intenses relacions cèltiques que podrien originar-se en la llunyana època de tot el període de la Tène⁴ fins arribar a la conquesta romana.

TOPONÍMIA

Coneguda és de tots la varietat de noms geogràfics amb què els escriptors clàssics designaren les nostres illes. D’entre tots aquests, alguns sembla que conserven ressonàncies indoeuropees, com ara *Nura* i tal volta *Clumba*; altres tenen certament un origen grec: *Kromyousa*, *Meloussa*, *Joirades*, *Pythioussa*, *Gymnessiai*, i, finalment, un tercer grup sembla arrancar d’arrels semítiques i

⁴ Terme que s’ha estès per a distingir l’època tardana del ferro de la cultura europea dels cèltics. La cultura Tène fou originada a mitjan segle v aC, quan els celtes reberen les influències gregues i etrusques al sud dels Alps.

també púniques⁵: *Baliares*, *Ibussim*. Seria interessant arribar a establir l'estadi cronològic de cada una d'aquestes denominacions.

Sigui com sigui, pel que fa a les nostres illes, el nom que s'imposà, retirant tots els altres i perdurant fins als nostres dies, fou el de *Baliares*, bé en la seva forma més antiga amb *i*, o en la seva forma més moderna amb *e*⁶. Ja Diodor Sícul, escriptor grec del segle I dC, constatava aquest fet quan escrivia:

“Hi ha altres illes davant Ibèria que els grecs anomenen *Gymnessies*, perquè en temps de calor els seus habitants van nus. Els indígenes i els romans les anomenen *Baliarides*”⁷.

Però la preferència d'aquesta denominació per part dels romans no ha d'atribuir-se a la casualitat. La raó rau en el fet que el seu primer contacte d'aquests amb els nostres illencs fou a través del tracte amb els cartaginesos, amb motiu de les guerres púniques, en les quals els contingents mercenaris baleàrics tingueren una intervenció ben destacada⁸.

Els textos epigràfics confirmen plenament la difusió d'aquest nom. Així es conserven tres plaques de marbre aparegudes a Itàlia i dedicades a individus que exerceixen càrrecs militars en temps de Neró, en les quals trobem sis vegades registrat l'onomàstic indígena de les nostres illes, preses en conjunt com a grup o arxipèlag: dues vegades l'al·lusió està feta en forma simple, *Baliares*, i quatre en forma apositiva-adjectiva, *Insulae Baliares*⁹. Tenim també una altra inscripció,

⁵ Els romans, quan van voler franquejar la porta del seu aïllament peninsular itàlic per a estendre cap a Occident una ambiciosa política de conquestes, es trobaren, com a primer obstacle, la resistència del poble cartaginès que, hereu de Tir i Sidó, se'ls havia avançat en diversos segles en el seu deler colonitzador, de manera que havia establert factories no sols al nord d'Àfrica i a la part occidental de Sicília, sinó també a tota la costa meridional d'Ibèria fins a l'illa d'Eivissa. Dels primers contactes amb Cartago i dels subsegüents enfrontaments que vingueren, Roma no sols obtingué una victòria militar que li proporcionà el domini de les illes veïnes, sinó que, a més, perfeccionà gràcies a la seva poderosa rival l'art de la navegació i assumí molts coneixements geogràfics que els experts nautes fenicis havien aconseguit al llarg del seus agosarats periples i exploracions. No és estrany, doncs, que, tot i el triomf de Roma i el procés dit de *romanització* que se'n seguí, prevalien a occident, malgrat el prestigi i la influència de la cultura grega, moltes veus de la toponomàstica púnica o incardinades en el pòsit cultural de Cartago.

⁶ Licofró, *Alexandra* 633, i a partir de Suetoni.

⁷ Veure per al terme *Baleares* el *Thesaurus Linguae Latinae*. També A. Schulten: *Geografía y Etimología antiguas de la Península Ibérica*, vol. I, pàg. 357.

⁸ Polibi, que amb les seves *Historiae* distribuïdes en quaranta llibres fou una de les principals fonts de tota la historiografia romana, pot ser considerat el gran difusor i propagandista del nom i la fama dels antics foners baleàrics. Cronista de la guerra de Cartago i Numància al costat de Publi Escipió l'Africà, pogué molt bé accedir als arxius d'aquella família patrícia que tanta participació havia tingut en les guerres púniques i, d'aquí, recollir les dades i el topònim que es refereix a les nostres illes en els seus primers anys d'història pròpiament dita.

⁹ CIB Apèndix I, 2 i 3; CIL XI, 2,2 7427.

aquesta vegada trobada a Tarragona, en la qual s'esmenta el càrrec d'un *praefectus Insularum Balarum orae maritimae*¹⁰.

Ja se sap que, fins a una determinada època històrica, que tal vegada podríem fer arribar fins a la subdivisió de la Província Citerior en tres diòcesis, en temps d'August, l'arxipèlag balear sols constava de dues illes: *Insula Maior*, i *Insula Minor*, essent les *Pytioussas* políticament i ètnica un altre arxipèlag distint. Més tard, necessitats administratives exigiren la unificació d'ambdues en una de sola, que constituïren aleshors una prefectura formada per set illes: quatre majors (Mallorca, Menorca, Eivissa i Formentera) i tres menors (*Capraria*, *Tiquadra* i *Parva Hannibalis*)¹¹. Malgrat tot, en la ment popular i fins i tot entre els historiadors i geògrafs seguí pervivint per llarg temps la distinció geogràfica primitiva, que es basava en la diferenciació ètnica de les illes.

De manera espontània, l'epigrafia reflecteix aquest mateix concepte general, encara que en la designació concreta de cada una de les Balears no segueixi un formulari preestablert. Com exemple, en les taules de patronat, aparegudes en el Port de Pollença, llegim en una ocasió *ex insula Balarum maiore* i en una altra *ex insula Balarum maiorum*¹², referint-se en ambdós casos exclusivament a Mallorca. En canvi, en un *cippus* de Barcelona, dedicat a Luci Licini Segon¹³, s'esmenta el nom de Menorca suprimint el determinatiu *Balear* i emprant únicament les paraules *insula minor*. Val a dir, tanmateix, que la referència, encara que gramaticalment inconcreta, no deixava lloc a confusió, ja que abans s'havia fet menció expressa del *Municipium Flavium Iamontanum*, sols aplicable a la Balear menor. I encara ens queda una altra cita del topònim balear, formulat també amb motlle distint, a base de l'adjectivació del nom. Es tracta de la indicació de la pàtria d'origen d'un funcionari insular que, havent exercit tots els càrrecs públics en dues ciutats de Mallorca, degué morir fora d'ella.

Pel que fa a l'origen del topònim, hi hagué ja en l'antiguitat clàssica diversos intents d'explicació etimològica. Per als uns, era obvi que *Baliares* derivava del verb grec *ballein* ("llançar"), nom que primerament hauria estat aplicat als naturals del país per la seva destresa en el maneig de la fona, i que després, per extensió metonímica, hauria passat a denominar el país sencer. Aquesta fou una opinió molt generalitzada entre tots els erudits de l'època clàssica fins a ben avançada l'Antiguitat Tardana¹⁴. Així, per exemple, Isidor de Sevilla¹⁵ afirma:

¹⁰ CIB Apèndix I, 8.

¹¹ Alguns filòlegs, entre ells A. Schulten, prefereixen substituir *Parva Hannibalis* per *Insula Hannibalis*, i hi volen veure una prova de la influència de Cartago sobre les Balears.

¹² CIB 21 i 22. L'anomalia gramatical de fer concordar l'adjectiu *maior* amb *Baliares* i no amb *ínsula* té els seu paral·lel en un altre text de P. Mela (II, 7) que diu: *Castella sunt in minoribus, Iamno et Mago; in maioribus, Palma et pollentia coloniae*.

¹³ CIB Apèndix I, 9.

¹⁴ Diodor, 5, 17; Scholiasta, *Lykophron*, 633.

¹⁵ Isidor, *Etimologies* 14, 6, 44.

“in is primum insulis inuenta est funda, qua lapides emittuntur, unde et Baleares dictae”.

Altres, en canvi, no gaire convençuts de la fàcil analogia trobada entre el verb grec i el topònim de les illes, preferiren arrancar-lo de les canteres de la mitologia, fent-lo descendir de Bali, l'heroi que fou deixat a les Illes mentre Hèrcules, el seu company, navegava cap al país de Gerió¹⁶. Modernament, alguns especialistes en filologia semítica, prenent part en aquestes disquisicions, han llançat la hipòtesi, no sempre compartida per altres col·legues, de fer derivar el terme directament de Baal, la famosa divinitat púnica, tot insinuant amb això un possible origen fenici o cartaginès dels seus habitants. Aquesta opinió resulta molt discutible i difícil de provar. Finalment, un quart grup, atenent-se a una referència de Pausànies que al·ludeix a uns ibers mercenaris dels cartaginesos durant la conquesta de Sardenya anomenats *balari*¹⁷, no veuen inconvenient que el nom en qüestió pugui ser d'origen indoeuropeu¹⁸.

LES CIUTATS DE MALLORCA

També en les inscripcions trobem al·lusions relatives al nom de quatre ciutats de Mallorca, d'entre les cinc que esmenten els textos literaris. És curiós d'observar que la ciutat recordada més vegades epigràficament és Palma, la qual apareix en tres plaques de Tarragona¹⁹, sempre en la forma adjectivada *Palmensis* (derivada de *Palma* i mai de *Palmaria*). Existeixen a propòsit d'aquest suposat topònim dos *tituli* falsos que ja han estat refutats²⁰, i per això no en direm res de nou²¹. Quant a *Pollentia*, val a dir que sols figura en una ocasió en una petita placa incompleta recollida en els camps d'Alcúdia i avui dipositada en el Museu Diocesà. Sembla que fou erigida per la *Res Publica Pollentina*²² a la memòria d'algun emperador o personatge consular. La ciutat dels bocchoritans, en canvi, apareix registrada dues vegades, amb ocasió de firmar un contracte de patronat i clientela, sota l'apel·latiu de *ciuitas Bocchoritana* i *senatus populusque Bocchoritanus*. La quarta ciutat només figura una vegada, en un epígraf de la Tarraconense²³. I ens queda *Tucis*, que, encara que de moment no ha rebut confirmació epigràfica, existí, sens dubte, històricament.

¹⁶ Titus Livi, per bé que reconeix la possibilitat que *Baliares* pugui derivar de la destresa mostrada pels foners baleàrics en llançar els seus dards o javelines (*Baliares a teli missu appellati*), no veu tampoc inconvenient que el dit nom pugui estar emparentat, etimològicament, amb el de l'heroi Bali (*Herculis comite ibi relicto, cum Hercules ad Gerionem nauigaret*, vid. T. Livi, *Periochae* XL).

¹⁷ Pausànies, 10, 17, 2.

¹⁸ Coincideix amb l'ètnic *balaro* i l'onomàstic *Balarus*, que figura en una inscripció d'Àvila [BRAHist. LXII (1913), pàg. 536]. També Sili Itàlic (III, 378) esmenta un *dux Vettorun* amb nom idèntic.

¹⁹ CIB Apèndix I, 4, 5 i 6.

²⁰ *Història de Mallorca* coord. per J. Mascaró Pasarius i altres, Palma de Mallorca, 1978, vol. I, pàg. 501.

²¹ CIB Apèndix II, 3.

²² CIB 24. Val a dir, però, que el *Pollentinus* que apareix en la inscripció del CIB Apèndix I, 7 és un *cognomen* i no indica, doncs, relació de població.

²³ CIB Apèndix 6.

Pel que fa al passat remot i a les vicissituds d'aquestes ciutats, anem molt escassos de referències que aportin dades positives i concretes. Les mateixes fites de l'arqueologia tenen, des d'aquest punt de vista, un caràcter lleu i poc expressiu. Ens consta per Estrabó²⁴ que *Palma* i *Pollentia*, en particular, foren fundades per Quint Cecili Metel amb 3.000 colons romans deduïts d'Ibèria, cap a l'any 123-122 aC. Els seus noms mateixos deriven del llatí; així, *Palma* ha de posar-se en relació amb la palma de la victòria, al·lusiva al triomf de Metel sobre els indígenes de l'illa. I *Pollentia*, sens dubte, prové del verb *pollere*, en el sentit de “valer”, “ésser fort”. Tot i així, l'arqueologia ens testimonia que, en el assentament d'ambdós nuclis, i anteriorment a la fundació romana pròpiament dita, ja existia un petit nucli de població indígena²⁵, la denominació primitiva de la qual desconeixem del tot.

Sobre l'estat jurídic de *Palma* i *Pollentia*, Pomponi Mela²⁶, molt d'acord amb el que diu Estrabó, afirma que eren dues colònies:

“in (Baliaribus) maioribus, Palma et Pollentia, coloniae”.

Serien, doncs, colònies de ciutadans romans de ple dret (*pleno iure*), equiparades en certa manera als que romangueren a Roma, l'*Urbs*, inscrits en una de les seves tribus rústiques, de creació recent i doncs la menys nombrosa²⁷. La fundació de totes dues hauria obeït als ideals de la política social agrària preconitzada pels Gracs, però no hi ha dubte que la consideració de la seva situació geogràfica a la badia oriental i occidental de l'illa respectivament posen igualment de manifest un altre propòsit de caràcter militar i estratègic: la necessitat de vigilar i mantenir a ratlla la plaga de pirates que havien fet de les illes el seu quarter i la seva llodriguera.

Però Plini, que morí l'any 79 dC, estranyament sembla que desconeix l'estatut colonial de les dues ciutats mallorquines i, en conseqüència, quan les cita en la seva *Història Natural* (III, 77) ens les presenta com a simples municipis:

“oppida habet ciuium Romanorum, Palmam et Pollentiam”.

En les inscripcions, tampoc no trobem al·lusions a aquest rang colonial. Recordem que tant en els tres epígrafs de Tarragona (CIB Apèndix I, 4, 5 i 6) com en l'únic d'Alcúdia (CIB 24) sempre apareixen amb la consideració de simples *res publicae*. Voldrà això dir que és falsa l'atribució conservada per Mela? No ho creiem probable. Però, tal volta, cal pensar, com a solució, que, atesa

²⁴ Estrabó, *Geographika III*.

²⁵ En les excavacions de *Pollentia*, tant a les dutes a terme per Isasi-Llabrés com a les realitzades pel Centro Hispanoamericano de la Fundación Bryant, s'han trobat en els estrats inferiors de l'excavació nombroses mostres de ceràmica talaiòtica.

²⁶ Mela, II, 7.

²⁷ Les tribus Quirina i Velina foren creades cap a l'any 242 aC.

la decadència que sofreix el concepte de colònia al llarg de tot el segle I, ambdues ciutats afectades per aquell mal pogueren haver renunciat al citat estatut d'honor per a refugiar-se en el de municipi, que implicava menys categoria però més autonomia, tal com succeeix amb *Praeneste*, ciutat del Laci, la qual, segons ens refereix Aulus Gel·li²⁸, demanà a Tiberi com un favor gran que canviés la seva condició de *colonia* per la de *municipium*. Si hagués succeït alguna cosa així amb *Palma* i *Pollentia*, s'explicaria el silenci guardat per Plini i l'omissió de l'antic títol en els textos epigràfics posteriors. Però encara podem afegir alguna cosa més. Hi ha un fet que no sé si ha estat assenyalat alguna vegada, que podria adduir-se en recolzament d'aquesta hipòtesi. En efecte, crida l'atenció el fet que Menorca i Eivissa, illes menors, aconseguissin per a les seves respectives poblacions *Mago Iamno* i *Ebusus* la municipalitat en temps de Vespasià; d'aquí els títols que figuren en les inscripcions: *Municipium Flauium Iamontanum*²⁹ i *Municipium Flauium Ebusum*³⁰. En canvi, cap ciutat de Mallorca no ostenta aquest títol. A què devem aquest fet: a la incapacitat i poca influència de les ciutats mallorquines per a adquirir l'ascens o a la circumstància que potser ja l'havien adquirit anteriorment? És veritat que no hi ha arguments positius en favor de cap de les dues disjuntives. Sols que, en llegir el text tantes vegades citat de Plini, hom treu la impressió que almenys algunes de les ciutats de la Balear Major eren de més categoria que les restants de les altres illes.

Quant a les altres ciutats, poc sabem del seu origen i ulterior desenvolupament. Els filòlegs han intentat escodrinyar en les seves arrels lingüístiques per a mirar d'aconseguir algun raig de llum, però molt poc és el que s'ha atès fins ara. Pel que fa a la ciutat dels boccoritans, assentada entorn a l'actual Port de Pollensa i constituïda possiblement per diversos nuclis de població disseminats entre les muntanyes que enrevolten la meitat septentrional d'aquella badia, es pot afirmar que seria una de les ciutats més fortes i populoses de l'illa, ja que, després de la conquesta romana, mereixé l'estatut de ciutat federada. Amb aquesta situació de privilegi pogué mantenir la seva autonomia i la seva organització, jurisdicció i administració. Estava exempta del pagament d'un *uectigal*³¹ i de l'*stipendium*³². Però aquest pacte (*foedus*) li imposava algunes prestacions, consistents en contingents de soldats o en un cert nombre de naus, o encara en parts proporcionals de blat que devia cedir a Roma al preu que l'*Urbs* establí. Els estudiosos, en relacionar el seu topònim amb el nom propi BDMLQRT, la forma llatina del qual seria *Boncar(t)*, amb assimilació de *n* a *-c*, semblen insinuar un origen púnic o semita³³. S'ha de reconèixer, però, que l'argument té escassa força provativa, ja que no sembla molt clara la derivació proposada.

²⁸ A. Gel·li, *Nits Àtiques*, 16, 13.

²⁹ CIB Apèndix I, 9.

³⁰ CIB 191.

³¹ Impost o tribut que es pagava com a cànon, generalment per a la utilització d'un espai considerat públic.

³² Tribut o impost en metàl·lic que havien de satisfer els pobles conquerits per Roma per a costejar les despeses de l'exèrcit.

³³ Veure J. M. Solà Solé: "Toponímia fenícia-púnica" a *Enciclopedia Lingüística Hispánica*, Madrid, 1960, pàg. 498-499.

Al voltant del canvi d'era, Boccor, abans pròspera i capaç de mantenir relacions comercials amb naus gregues i sud-itàliques³⁴, se sent postrada i reduïda per la proximitat de la seva veïna, la poderosa *colonia Pollentina*. La necessitat l'obliga a fer un esforç suprem i cerca el recolzament d'alguna família prestigiosa, econòmicament forta, que li pugui ser útil per aixecar-se de la seva prostració. Per això firma, en poc temps, dos contractes de patronat i clientela, l'un amb Marc Cras Frugi i els seus parents, i l'altre amb Marc Atili Vern i els seus descendents.

El patró de Boccor, Marc Cras Frugi, sembla que no pot ser altre que el que fou cònsol l'any 14 aC. Pertanyent a la família patrícia dels Calpurnis Pisons, estava casat amb Pompeia Magna, la filla de Sext Pompeu. De moment, ignorem quina relació especial pogué tenir amb Hispània perquè els boccoritans l'elegissin com a patró. Però podem conjecturar que, després del seu consolat, fos nomenat legat d'August per a la Província Citerior. Precisament per a aquests anys no es tenen noms d'altres governadors de la Província. Durant la gestió d'aquest possible càrrec de governador de la Tarraconense haurien nascut les relacions mútues d'amistat i confiança entre Boccor i Marc Cras, relacions que desembocarien en la signatura de la tàbula de patronat de l'any 10 aC. Sabem, així, gràcies a una recent inscripció trobada a Trípoli, que l'any 8 aC, és a dir, després de la signatura del tractat, Marc Cras Frugi era nomenat procònsol de l'Àfrica³⁵. Aquest inesperat nomenament seria un cop baix per als soferts boccoritans, els quals veurien que, amb l'absència del seu patró, s'anaven debilitant a poc a poc els llaços d'amistat que els unien i simultàniament els efectes de la seva protecció. Per la qual cosa, abandonats ja a la seva sort, cercaren resignadament un nou recolzament en la persona de Marc Atili Vern.

Les esperances posades en la signatura d'aquells documents públics no degueren produir el resultat esperat i la ciutat vingué progressivament a menys. Alguns historiadors moderns han pretès veure expressada la dita prostració en la tan citada frase de Plini *et foederatum Bocchorum fuit* i traduint la breu cita, com si es tractés d'un lacònic epitafi de mort, en aquest sentit: *i la ciutat federada de Boccor fou, és a dir, existí (ja no existeix)*. Però pel context del paràgraf nosaltres no creiem que el sentit intentat per Plini fos aquest, i encara ho corrobora menys l'arqueologia amb les seves aportacions documentals; ben al contrari, cada dia ens ofereix més proves que aquesta ciutat seguia existint encara en el segle III dC. Més aviat pensem que el que Plini volgué constatar en el seu text fou un fet real amb paraules evocadores de glòries pretèrites, en el sentit que Boccor, que havia estat en altre temps ciutat aliada, ja en els seus dies no es regia per l'estatut del *foedus*, sinó que havia esdevingut una simple ciutat de l'imperi, és a dir, un municipi com qualsevol altre, sense privilegis ni personalitat jurídica especial. Segurament s'hauria arribat a aquest estat de coses no tant en virtut de la pròpia decadència econòmica, sinó per exigències de l'administració central de

³⁴ La ceràmica grega sud-itàlica apareix en un jaciment destruït per una urbanització a Gotmar i posa de manifest aquestes relacions comercials amb regions allunyades de l'Orient ja en el segle IV aC.

³⁵ Vegeu A. D'Ors, *Epigrafia jurídica de la Espanya romana*, Madrid, 1953, pàg. 461.

Roma, que, en veure's senyora de territoris tan vasts, degué necessitar d'uniformar els seus procediments administratius.

Per a la quarta ciutat dels textos, *Guium*, menys són encara les notícies que han arribat fins a nosaltres. Figura en el recull de Plini com a ciutat de dret llatí, la concessió del qual hauria de correspondre a l'últim segle de la República. Per l'aplicació d'aquell dret, la comunitat de *Guium* passava a disposar d'una notable autonomia; els seus habitants es convertien en llatins, amb dret al *commercium* amb els romans, i podien gaudir de les facilitats concedides als llatins per a l'adquisició de la ciutadania romana.

A través de l'epigrafia, coneixem tan sols un individu d'aquesta població, un personatge de nom Gneu Cavi Ametist, que exercí tots els càrrecs administratius de la ciutat de *Palma* i de *Guium*, i que, si és exacta la restitució feta per Hübner de la part borrosa de la inscripció tarraconense CIL II, 4218, fins i tot arribà a ser *flamen* de la Província Hispània Citerior.

Ignorem de moment el lloc on tingué el seu emplaçament la ciutat de *Guium* i, quant al seu origen, sols ens podem aferrar a les conjectures dels filòlegs, que apunten cap a una etimologia púnica, a partir del radical *gew* o *gewa(h)* "espatlles" (segons Sachau), o, més aviat, a partir de *gay*, "vall" (segons Dietrich)³⁶.

³⁶ Veure *Enciclopèdia Ling. Hispana* i també el treball de Solà Solé *Toponímia fenicio-púnica*, Madrid, 1959, pàg. 498.

INSTITUCIONS I VIDA ADMINISTRATIVA

Quan Roma, per raons de seguretat mediterrània, suposadament amenaçada per la pirateria³⁷, decidí ocupar les Illes Balears, feia poc menys de tres quarts de segle que la península Ibèrica estava dividida en dues províncies: la Província Hispana Citerior (P H C), amb capital a *Carthago Noua*, i la Província Hispana Ulterior (P H U), amb capital a *Corduba*.

En dues plaques de marbre de Carrara, trobades a la ciutat italiana de Luna, prop de Cesena, a l'Etrúria³⁸, se'ns recorda el nom d'un dels *praefecti pro legato* que exercí la seva jurisdicció a les Balears. Es tracta d'un alt personatge amb un *cursum honorum* brillant, Luci Titini Glauc Lucrecià, que fou *flamen* de Roma i d'August, *duumvir* per quatre vegades, *patronus* de la colònia, *seuir*, membre dels decurions, prefecte d'enginyers o especialista, tribú militar de la Legió XXII Primigènia i de la IV Vencedora. Mentre exercia els seu càrrec de prefecte a les nostres illes, l'any 65 dC, féu un vot a favor de la salut de l'emperador Neró, prometent dedicar un monument en honor dels déus protectors de la família imperial, Júpiter, Juno, Minerva, de la Felicitat, de Roma i del diví August.

En una altra inscripció d'una placa, trobada l'any 1908 a les termes de *Ferentia* i avui conservada a Viterbo, ha quedat igualment registrat el nom d'un altre individu que exercí també la prefectura a les nostres illes: es tracta de Luci Pomponi Lup i havia estat anteriorment *quattuoruir quinquenalis*, dues vegades tribú militar de la Legió IV Macedònica, prefecte i després prefecte d'una altra cohort de lusitans³⁹.

A la vista d'aquestes dues inscripcions i atès l'ordre amb què es consignen els diversos càrrecs exercits per ambdós individus, no crec aventurat fer notar que la prefectura de les balears tenia un caràcter més aviat militar que no pas civil. I res estrany no pot semblar-nos aquest fet, si tenim en compte que, a part del valor estratègic que poguessin representar les Balears en la conjuntura militar de Roma, eren, a més, lloc de desterrament, on complien les seves condemnes alts personatges de l'imperi⁴⁰ implicats en alguna conjuració.

Una altra magistratura de caràcter provincial, encara que, tal volta, de categoria inferior a les ja esmentades, podria ser la de prefecte de les costes marítimes. Aquest càrrec, que desconeixíem fins fa poc, fou posat de manifest en trobar-se a Tarragona el negatiu d'un *cippus* que havia estat encastat en un mur molt proper al lloc on està situat l'antic amfiteatre romà. S'hi llegia, invertit, el

³⁷ Florus, J. 43.

³⁸ CIB Apèndix I 2 i 3.

³⁹ CIL XI, 2,2 7427.

⁴⁰ Entre els personatges més famosos que foren exiliats a l'antiguitat a les nostres illes podem fer esment de: *P. Suiilius*, castigat per Neró (Tàcit, *Annales*, 13, 43); un jove de la noblesa romana (Suetoni, *Galba*, 7, 10); *Votienus Montanus*, orador de la Narbonesa (S. Jeroni, *Chronica* II); Víctor de l'Església de *Tunna* (*Víctor Tunnensis*, *Chronica*, 555, 2).

nom d'un Tit Claudi Paulí, el qual, a més de la dignitat de duumvir, havia estat *Praefectus Insularum Balarum orae maritimae*⁴¹. La comesa d'aquesta magistratura no s'expressa clarament, pel que sabem, en cap text conegut, però és fàcil conjecturar-la, tenint present que com a mínim set de les ciutats de les nostres illes eren marítimes i en qualsevol dels seus ports podien fer escala les nombroses naus que creuaven d'Ibèria a Itàlia i de la Narbonesa a la Mauritània. La importància en l'antiguitat d'aquesta via comercial, amb el seu tràfec tan actiu de mercaderies de tota mena, encara eloqüent a través dels nombrosos derelictes que, a tall de cordó funerari, envoltaven les costes balears, no pot passar per alt ni a la vigilància de Roma, sempre atenta a totes les oportunitats per a engrossir les arques del seu erari públic, ni a la sagacitat dels contrabandistes que ensumaven de lluny les millors ocasions per a fer els seus entremaliats guanys. S'ha pensat, doncs, que poguéssin existir una relació entre el *praefectus orae maritimae* i els *portoria*, o llocs de duanes⁴², i entre aquests i les *cohortes tironum*⁴³, una mena de milícies provincials encarregades de vigilar les costes i de participar en la lluita secular contra els activistes del contraban.

En contraposició als funcionaris estrangers que actuaven en el nostre sòl balear com a delegats dels governadors o com a titulars de missions especials, hem de consignar un petit nombre d'illencs que, pels seus mitjans o pels seus mèrits, aconseguiren traspasar l'àmbit municipal i se situaren entre els personatges destacats de la capital de la Província Hispana Citerior. Encara que Roma era molt respectuosa amb les lleis, institucions i religions dels pobles que conqueria, a poc a poc el seu prestigi militar i cultural, la seva tàctica i saviesa i la seva experiència administrativa acabaven per imposar-se, de manera que substituïen i transformaven el quadre institucional indígena per un altre que era una reproducció més o menys acomodada del règim polític de l'*Urbs*.

Pel que fa a les Balears, no sabríem dir quina sort van córrer les nostres Illes després de la presència en les seves aigües de contingents sertorians primer, i de tropes pompeianes més tard, vagant a la deriva, ja que foren derrotats per Sul·la i Cèsar, respectivament. Però, el que és cert és que, quan apareixen els primers textos epigràfics, cap a l'any 10 aC, podem intuir que la romanització s'ha consumat en el nostre arxipèlag. En efecte, a través de les dues taules de patronat de Boccor, que la tradició fa remuntar a una pràctica indígena anterior a la colonització romana (com s'acredita gràcies a les peces documentals de pactes d'hospitalitat escrits en alfabet ibèric⁴⁴), descobrim ja l'existència d'una organització municipal: en la taula més antiga apareix amb traços poc precisos; en canvi, en la segona taula, els trets són de tall netament romà, fins i tot pel que fa a la seva mateixa formulació literària. Així, llegim:

“Ex insula Balarum maiore senatus populusque Bocchoritanus”.

⁴¹ CIB Apèndix I, 9.

⁴² Thouvenot, R., *Essai sur la province romaine de Bétique*, París, 1940.

⁴³ De Laet, S. J., *Portorium, étude sur l'organisation douanière chez les Romains à l'époque du Haut-Empire* Bruixes, 1949.

⁴⁴ D'Ors A., *Epigrafía Jurídica de la España romana*, pàg. 367.

La formulació ens recorda molt de prop la coneguda sigla SPQR (*senatus populusque Romanus*). Igualment, en la denominació de *praetores*, en lloc de *legati*, que es dóna als dos magistrats designats per a negociar el pacte, se'ns revela, com molt bé indica A. D'Ors⁴⁵, aquesta mateixa tendència assimilativa de les estructures de Roma, per part de la ciutat mallorquina.

Però és sobretot en els epígrafs posteriors de *Pollentia* i de *Palma* on trobem expressat tot el quadre d'institucions pròpies d'un municipi romà: aquí estan indicades les magistratures de *duovir*, *aedil*, *flamen*, *pontifex* i l'*ordo decurionum*. Falta, però, el càrrec de *quaestor*, que esperem que aparegui algun dia a mesura que avancin les excavacions a Alcúdia o se n'iniciïn de noves en alguna altra ciutat romana insular. Als personatges que arribaven a aquests honors o càrrecs, els corresponia presidir i dirigir tota la política municipal. Els edils tenien com a atribució ocupar-se dels interessos menors i materials de la ciutat, la cura de la xarxa viària i dels mercats, la conservació dels immobles públics i religiosos i també la policia urbana i rural. Això no obstant, de tota aquesta activitat edilícia múltiple i variada, els nostres epígrafs guarden quasi un silenci absolut. Únicament hem pogut resseguir el seu dèbil reflex a través d'alguns *pondera* trobats en diversos racons de l'Illa. D'entre aquestes peces, la més interessant és una de marbre de poc menys de 10 kg⁴⁶, a la cara superior de la qual es pot llegir, juntament amb el numeral, el nom del magistrat: XXX / L(ucius) FL(avius) APROT(ius).

Un altre *pondus*, de bronze amb farcit de plom, fou trobat per Rafel Isasi en el decurs de les excavacions de 1933 i portava la marca XXI, amb un pes de 7,4 kg. Un tercer, de pedra, tenia el numeral V i pesava 25 gr.

Però les decisions importants eren competència dels *duoviri iure dicundo*, la missió principal dels quals era la jurisprudència ordinària i, amb certs límits, també la contenciosa. Ells, a més, portaven les gestions financeres de la república, imposaven impostos, establien els pesos i les mesures, determinaven la construcció d'obres i les millores d'interès públic. Per conseqüent, mentre no tinguem proves en contra, els haurem d'atribuir la construcció de l'aqüeducte de Ternelles, que proveïa d'aigua la ciutat de *Pollentia*, amb una longitud aproximada de 10 km, el teatre romà, situat extramurs de la colònia, per a espargiment dels ciutadans, la suposada basílica que cregueren descobrir els senyors Isasi i Llabrés en els terrenys de Ca'n Fanals, des de la qual es desenvolupà una justícia de pau més que no pas una activitat judicial pròpiament dita, etc. Com s'esdevé en altres ciutats de la seva categoria, els *duoviri* de *Pollentia* tingueren cura d'embellir el fòrum amb elegants estàtues de déus i emperadors, que importaven de tallers italians, i adornaren els murs de places i carrers amb ares i inscripcions de bella grafia, que testimoniaven la fidelitat a l'Imperi i el respecte a la majestat imperial.

⁴⁵ D'Ors, A., *Epigrafía Jurídica de la España romana*, pàg. 371.

⁴⁶ CIB 58.

SOCIETAT

Com passa en les zones restants de l'Imperi romà, també a les Balears la població va reflectir tota la variada gamma de condicions jurídiques determinades de manera general pel diferent estatus de cada ciutat i, com a excepció, per una concessió feta a títol de benefici per part d'algun emperador.

Integrats en aquell quadre de classes socials visqueren, en més o menys estretes i bones relacions veïnals, encara que diversament emparats per la llei, els ciutadans romans de ple dret (*ciues Romani optimo iure*) de Palma i Pollentia⁴⁷, els llatins de dret restringit (*Latini minuto iure*) de Guíum i Tucis, els aliats en virtut d'un pacte amb l'Imperi (*foederati*) de Bocchor i Ebusus i els estrangers (*peregrini*) dels altres grups urbans.

Però aquesta situació de discriminació jurídica es mitigà notablement a Hispània amb l'adveniment al tron de Roma del primer emperador no romà, el fundador de la dinastia flàvia, Vespasià. Aquest emperador canvià la configuració jurídica de la població hispana i afavorí l'accés a la plenitud de la ciutadania, en concedir, segons el testimoni de Plini el Vell⁴⁸, el dret llatí (*ius Latium*) a tot el territori hispànic. En virtut d'aquesta liberal mesura d'excepció, que tingué lloc cap a l'any 74 dC, les ciutats que encara eren peregrines deixaren de ser considerades com a estrangeres, i s'alliberaren així dels humiliants impostos que havien de satisfer des dels temps de la seva conquesta. Fou d'aquesta manera com s'incardinaren plenament en l'imperi, i es convertiren en autèntics *municipia*. A partir de llavors, moltes ciutats adoptaren com a títol de gratitud afegit al seu nom el de l'atorgant mateix. Per aquest motiu, Maó es convertí ufanosament en *Municipium Flauium Magontanum*⁴⁹, Ciutadella en *Municipium Flauium Iamontanum*⁵⁰, i la púnica Eivissa en *Municipium Flauium Ebusum*⁵¹.

Cada ciutat quedà adscrita a una de les tribus romanes, concretament a la tribu *Galeria* o a la *Quirina*. En el cas particular de les nostres illes la tribu assignada fou, sens dubte, la *Quirina*, ja que, com a tal, apareix sempre a Menorca⁵², una vegada (d'entre dues) a Eivissa⁵³ i una altra a

⁴⁷ El ciutadà romà, *ciues optimo iure*, gaudia d'una sèrie de drets polítics i civils que el situaven molt per damunt dels ciutadans de dret llatí, *ciues minuto iure*. Els drets en qüestió poden dividir-se en dues categories: la primera, els drets públics (*iura publica*), que comprenia el dret de vot (*ius suffragii*), el dret a exercir càrrecs públics (*ius honorum*), el dret a actuar en matèria religiosa (*ius sacrorum*), i el dret a apel·lació (*ius prouocationis*) i la segona, la dels drets privats (*iura priuata*), que abraçaven el dret al comerç (*ius commercii*), el dret al matrimoni (*ius connubii*) i el dret d'actuació legal (*ius legis actionis*). D'aquí que la il·lusió màxima de tot ciutadà de l'imperi era poder ascendir a la plenitud de la ciutadania.

⁴⁸ Plini, *Naturalis Historia* 3, 3, 30: *Vniuersae Hispaniae Vespasianus Imperator Augustus, iactatus precellis rei publicae, Latium tribuit.*

⁴⁹ CIB 121.

⁵⁰ CIB Apèndix I, 9.

⁵¹ CIB 191.

⁵² CIB 123.

⁵³ CIB 176.

Mallorca, en una placa trobada a Na Reus, al terme de Petra⁵⁴. Recordem, malgrat això, que *Palma* i *Pollentia*, pel fet de tractar-se des dels inicis de colònies *ciuium Romanorum*, no quedaren incloses en aquesta organització vespasiana, i per això continuaren pertanyent com abans a la tribu *Velina*.

Els nostres textos epigràfics no al·ludeixen a cap ordre nobiliari. Sabem, no obstant, pels relats dels historiadors llatins, que a les Balears visqueren desterrats, i no sempre precisament en règim de penúria, alguns personatges de l'alta societat romana. Poden consultar-se al respecte els passatges de Tàcit en els seus *Annals*⁵⁵ i de Suetoni en la *Vida dels dotze Cèsars*⁵⁶. Doncs bé, sols una plaqueta de bronze trobada a Alcúdia podria ser l'eco de la permanència a les Illes d'aquells exiliats, perquè ens ha conservat el nom d'un tal *Gallus Asinius*⁵⁷ que coincideix amb el d'un personatge citat per Suetoni (*Claudi*, 13), nét de l'orador Pol·lió, el qual, acusat de conspirar contra l'Estat amb la multitud dels seus lliberts i esclaus, fou enviat a l'exili per ordre de l'emperador Claudi. Però, llevat d'aquest bronze, ja res més no es pot adduir, tret que hom vulgui veure's una possible al·lusió a la categoria de l'ordre eqüestre en l'elogi que es tributa a Quint Cecili Catul⁵⁸, quan hom l'anomena *egregius uir* en el text de la inscripció que li està dedicada. Ens consta, efectivament, que Marc Aureli reservà per als ciutadans de l'ordre eqüestre el títol d'*egregius*.

Quant a la resta de classes socials, trobem en les nostres inscripcions proves més expressives de la seva existència, ja que amb tota certesa ens permeten de parlar d'una classe rica, i d'una altra d'esclaus, a banda d'una gran massa de classe mitjana diferenciada en petits graus.

La classe rica està representada, en general, encara que no exclusivament, per tots aquells que, en els epígrafs, apareixen amb càrrecs municipals, ja que per a ser elegits per a exercir *honores* d'aquesta mena es requeria una fortuna prou considerable, tant per a fer front a la prestació que exigia la llei, com també a guisa de garantia en l'ús correcte de l'administració dels fons públics, com, igualment, per a sufragar les despeses de l'elecció, quan hi havia competència entre candidats, i sobretot per a mantenir amb rebosts sumptuaris i ostentadors el prestigi familiar i els capricis del poble. D'aquí que solament unes poques famílies poguessin afrontar les càrregues de les magistratures, la qual cosa també queda palesa ocasionalment en els textos epigràfics pel nombre de vegades que un personatge exerceix el càrrec: a *Pollentia*, Quint Cecili Catul es féu amb el duumvirat en quatre ocasions i un altre col·lega seu, Luci Vibi Nigellí, se n'ocupà dos cops. Això posa en relleu que també aleshores la política no feia més que traduir la preponderància social i econòmica dels uns sobre els altres.

Enfront a aquesta classe de grans propietaris, industrials o comerciants que els diners elevà al primer pla dels municipis, hi ha una altra multitud d'individus que, per les seves circumstàncies, la

⁵⁴ CIB 61.

⁵⁵ Tàcit, *Annales*, 13, 43. Vegeu també nota 40.

⁵⁶ Suetoni, *Galba*, 7, 10. Vegeu també nota 40.

⁵⁷ CIB 56.

⁵⁸ CIB 25.

pusil·lanimitat o la pobresa, es veuen llançats als estrats inferiors de la societat, bé sigui a la ciutat o fora d'ella, en el camp, encara que no sempre es tracti dels menys intel·ligents. En aquest grup, hi sol haver una bona part d'esclaus.

En aquest sentit, podem assenyalar que les nostres inscripcions silencien per sistema la paraula *seruus* ("esclau"), però deixen veure clarament la seva existència entre la població baleàrica. En alguns epígrafs funeraris, tant de la ciutat, Palma i Sa Carrotja, com del camp, Mainou de Consell i Son Cota de Porreres, apareix implícitament expressada la condició d'esclavitud. La paraula que involucra aquest concepte és *contubernalis* ("company", terme aplicat a l'esclau o l'esclava units en matrimoni no oficial). Segons la llei romana l'autèntic matrimoni estava reservat exclusivament als ciutadans de condició lliure. El llibert (esclau manumès o fill d'un esclau) i l'esclau mateix sols podien viure en contuberni o concubinatge (*contubernium*), és a dir, com a parelles de fet. Els contubernals, doncs, eren els units per relació conjugal servil (esclaus entre si o lliures amb esclaus), entre els quals no hi faltava sovint un afecte sincer que es perllongava més enllà de la mort, com es pot observar, a tall d'exemple, en la inscripció funerària següent⁵⁹:

D(iis) S(acrum) M(anibus)
PHOEBVS
LVCENT(i)
CONTVB-
ERNALI
SVAE S(oluit) M(erito)
S(ua) P(ecunia)

I també en aquesta ⁶⁰:

IONIVS N-
IGELLAE C-
ONTVBER-
NALI BENE-
MERENTI

Existien també altres maneres d'expressar la condició servil d'una persona a través de la denominació personal. Els esclaus no portaven ordinàriament més que un sol nom, seguit del nom de l'amo en genitiu, amb la paraula *seruus* abreujada o sobreentesa⁶¹. Aquesta forma, molt usual en els productes industrials, apareix també en alguna inscripció.

⁵⁹ CIB 16.

⁶⁰ CIB 74.

⁶¹ Batlle Huguet, P., *Epigrafía latina*, Barcelona, 1946, pàg. 34.

ECONOMIA I COMERÇ

En tractar dels aspectes econòmics de la cultura talaiòtica mallorquina, s'han escrit incongruències garrafals i s'han fet afirmacions tan gratuïtes i peregrines com aquesta que es recull a continuació:

“La verdadera decadència balear, intuïda a través del silenci dels historiadors, s'inicià contemporàniament a la pau romana, en la mesura en què, pacificat el Mediterrani, comença una llarga etapa de pau i obscuritat”⁶².

Ens sorprèn un judici tan estrany i pessimista, ordit amb tan poca gràcia i sense el menor fonament en la realitat. Precisament, el testimoni de les restes arqueològiques que aflora per tota la geografia balear i els petits textos epigràfics que segellen alguns dels productes industrials que es troben vora els antics nuclis urbans o rurals apunten cap a una progressiva evolució i millora de vida en la població insular.

El simple fet que Roma, arran mateix de la conquesta balear, es preocupés d'instal·lar a Mallorca dues colònies de 3.000 ciutadans amb el propòsit de conrear la terra amb nous mètodes i amb tècniques més eficaces fou una decisió transcendental que, a la llarga i necessàriament, degué de tenir una repercussió beneficiosa sobre tota la regió. Quant a la resta, tenim indicis segurs que, si més no en termes generals, la Balear Major arribà a un nivell econòmic relativament folgat durant el període de la romanització, com ho palesa la gran quantitat de numerari aparegut en el seu sòl, i en la multitud i varietat de productes de tota classe, importats de regions allunyades, fruit d'un actiu comerç que, a la vegada, és reflex de pau i benestar econòmic.

Tenim notícia que el 1863, tot cavant-se una cisterna en una casa del carrer Major, es trobaren dotze monedes de coure, amb bustos d'emperadors romans i de família consular.

Més importància revestí la troballa efectuada a la finca denominada *Son Ciurana*: més de dos-cents denaris consulars, tots diferents i en un estat de conservació tan perfecte que semblaven acabats de fabricar, apareixerien junts, no lluny d'un talaiot.

En la col·lecció numismàtica que fou del canònic Miquel Costa i Llobera, figuraven setanta-dues monedes d'argent i de coure procedents del talaiot de Ca'n Xanet. Les d'argent estaven dedicades a Constantí, Probe, Cèsar, Cèsar Crisp, i, entre les de coure, n'hi havia dels temps de Neró, Vespasià, Adrià, Deci, Maximià, entre d'altres⁶³.

⁶² Batlle Huguet, P., *Epigrafía latina*, Barcelona, 1946, pàg. 34.

⁶³ Rotger i Capllonch, M., *Història de Pollença*, Pollença, 1995, apèndix III.

Molts descobriments numismàtics s'han realitzat en diferents parts de l'illa: Sa Torre, Son Fe, Llenaire, Bóquer, Lluc, Sa Pobla, Sóller, Lloseta, Petra, Manacor, Porreres, Lluçmajor, etc., entre els exemplars dels quals es compten peces ibèriques d'Empúries, Untika, Kese, cabiros d'Eivissa, monedes de Nemausus, de Tingis, de Thamusida, etc. Però, sobre totes aquestes troballes en la seva majoria casuals, destaca pel seu interès el copiós numerari aconseguit al llarg de les excavacions realitzades a Alcúdia, des de les primeres campanyes oficials de 1923 fins a l'any 1970. Un estudi exhaustiu d'aquest material, que esperem que no trigui molt a aparèixer, ens donarà una visió més fidel i verídica de la situació econòmica en què es desenvolupà la Balear Major en els anys de pau de la seva romanització.

A part de la qüestió monetària, existeixen altres elements de judici, d'importància relativa, que també es presten a servir de font per a clarificar el panorama econòmic d'un país en un moment determinat. Ens referim principalment a la ceràmica, com a producte industrial, objecte de relacions comercials entre els pobles de l'antiguitat.

És ben sabut de tots que, en el món romà, el comerç ceràmic es va estandarditzar i adoptà un aspecte que podríem anomenar "modern". Particularment en època imperial s'organitzen tallers que treballen amb vistes a l'exportació per tot l'Imperi. I no apuntem solament als materials fins, com podrien ser les ceràmiques negres campanianes, les megàriques, de parets fines, de closca d'ou, de terra sorrenca, sigil·lada, clara, etc., sinó també a altres productes, de caire més rude, com ara àmfores, maons i teules.

Un estudi superficial i ràpid dels materials existents en el Museu d'Alcúdia i en altres col·leccions i museus particulars ens permeten d'endevinar relacions comercials entre Mallorca i nombrosos centres exportadors d'Itàlia, la Gàl·lia Meridional, Hispània i Àfrica, des del segle IV aC fins al segle VI dC.

Per a no sortir excessivament del cercle de l'epigrafia, esmentarem només alguns dels gerrers aretins, subgàl·lics i africans, els productes dels quals han estat reconeguts en nombrosos territoris de l'actual Mallorca:

GERRERS ARETINS QUE ENVIEN ELS SEUS VASOS A MALLORCA						
ANNIVS	C. MEMMIVS	FELIX	L. TAR (quitius)	PHILOGENES	RVFINVS	T. H. R.
ARMIVS IIII LIX	CNEVS ATEI	HERTOR	L. TETTI VS SAMIA	P. SEXTVS	SEX VI	VRBANVS
ATEIVS	CORNELIVS	L. S. M.	M. P. P.	RASINIVS	S. M. P.	XANTHVS

GERRERS SUBGÀL·LICS QUE ENVIEN ELS SEUS PRODUCTES A MALLORCA							
ABVS (?)	ARICVS	CAMIVS	C. LOSA F	CRISPINVS	L. VMBRICIVS	ROMANVS VIBI	SABINVS
AMPIO	ATTICVS	C. CLODIVS SABINVS	CRESTVS	C. SENTVS	MVRRIVS	RVMI	VITALIS

ALGUNS DELS TALLERS AFRICANS QUE ENVIEN LES SEVES LLÀNTIES A MALLORCA						
AGRIGIVS	AVGENDVS	C. OPIVVS	ESTITVTVS	LVCCEI	M. ANTON. DION	OPIVVS
ANNIVS	C. MEVIVS PO	ERVVS	IVSTVS	LVCCEI FORTVNATVS	M. NOVIVS MVNATIVS THREPTVS	VICTORICI

Un altre capítol de relacions comercials pot establir-se basant-se en les tipologies, la destinació i les marques que afecten les àmfores. Alguns d'aquests recipients apareguts en la nau grega del Sec contenien ametlles, un tipus d'ametlla petita i rodona; en altres àmfores es trobaren avellanes. Més endavant, ja en època romana, l'àmfora es convertí principalment en un envàs per a transport de vi, oli, cereals i salsa de peix. Així es parla amb freqüència d'àmfores vinàries, oleàries, frumentàries i de *garum* (salsa feta amb verat macerat amb sal), si bé podien contenir també altres productes, com ara mel, confitures, llegums, carn salada i peix sec o salaó.

No és rar trobar envasos que duïen en els llavis, coll, ventre, anses o peus estampetes amb noms en llatí, abreujats o reduïts a sigles, la lectura i interpretació dels quals no sempre és fàcil. Aquestes breus inscripcions, tancades normalment dins un petit rectangle que reproduïx la forma del segell, ens faciliten notícies sobre el propietari de l'envàs, el gerrer o l'industrial i, a vegades, sobre el lloc d'origen.

Però també s'ha pensat que, en ocasions, la producció d'àmfores era massa important per no admetre l'existència d'una indústria ceràmica amb entitat pròpia, per a la venda dels envasos al detall, a l'engròs o per encàrrec. Aquest és, segurament, el cas de Luci Herenni Optat, signatura que apareix diverses vegades en àmfores de la vila romana de Torre de Llauder, a Mataró, i en *tegulae* escampades per tota la costa mediterrània occidental, des d'*Albintimilium* fins a Empúries, Girona, Badalona, Tarragona, Sagunt, Elx, Alacant i *Pollentia*⁶⁴.

He aconseguit reunir una sèrie de marques d'àmfores que ens poden resultar il·lustratives a l'hora de valorar les relacions comercials mantingudes entre Mallorca i la conca mediterrània. A tall d'exemple esmento els següents:

MARCA	LLOC ON ES LOCALITZA
ACIRGI	Sobre ansa d'àmfora globular, forma Dressel 20.
ACIRGII	Sobre ansa d'àmfora globular, forma Dressel 20.
CORN	Fragment d'àmfora trobada a les excavacions d'Alcúdia.

⁶⁴ CIL II i també Veny, C., "Algunas marcas de ladrillos y tejas romanos encontrados en Mallorca", *AEArq.* 39 (1966), pàg. 156.

MARCA	LLOC ON ES LOCALITZA
EVPOL	Sobre el ventre d'una àmfora, procedent de Síller (Pollensa).
DFP	Sobre les dues anses d'una àmfora apareguda a les excavacions d'Alcúdia.
LQS	Sobre ansa d'àmfora globular, forma Dressel 20.
LML ⁶⁵	Marca circular sobre pivot d'àmfora apareguda a Son Peretó.
N. ALFI. N.	Sobre fragment d'ansa, dipositat en el Museu Diocesà de Mallorca.
PNN	Sobre ansa globular, forma Dressel 20.
PLVT	Sobre llavi d'àmfora, de procedència italiana.
F. PATERNI. ET MELISSE	Sobre anses d'una àmfora globular, forma Dressel 20.
POENI	Sobre coll d'àmfora, apareguda a les excavacions d'Alcúdia.
PHOEBI	Sobre ansa d'àmfora, apareguda a les excavacions d'Alcúdia.
M. CAL	Sobre ansa d'àmfora globular, Dressel 20.
SOLI	Sobre les anses d'àmfora Dressel 1.
SALS ⁶⁶	Sobre llavi d'àmfora Dressel 7.
VERSO	Sobre llavi d'àmfora Dressel 6.

En alguns jaciments arqueològics, tant submarins com terrestres, s'han trobat els taps que tancaven la boca de l'àmfora. Constaven d'una rotllana de suro adaptada a l'ample del coll de l'envàs i d'una massa d'argamassa, anomenada *puzzolana* o cal, que es tirava damunt el suro quan encara no s'havia solidificat. Moltes vegades, sobre la massa blana de *puzzolana* s'imprimia el segell amb el nom del comerciant exportador, que donava garantia del producte. S'identificà, entre els molts fragments de marbre i ceràmica procedents de les excavacions de *Pollentia* dutes a terme per Rafel Isasi, un d'aquests taps signats. El seu estampat està fet amb dues matrius semicirculars en buit, de manera que s'origina un rètol circular en relleu, el nom del qual corre al voltant d'un petit cercle central, es repeteix dues vegades amb unes línies de separació, tal com apareixen el segell de *Lassius* d'Antheor⁶⁷, de *L. Pomponius* del Grau d'Organ⁶⁸ i de *L. Titius* del Gran Congloué⁶⁹. En el tap de *Pollentia* es llegeix MOACIL, que podria desglosar-se en *Marcus Optatus Acilius*.

A més de les àmfores, la clàssica taula de formes de les quals es troba abundantment representada en els derelictes dels voltants de l'Illa, des dels tipus grecs i púnics fins als exemplars

⁶⁵ Lectura dubtosa.

⁶⁶ Lectura dubtosa.

⁶⁷ *Gallia*, VIII, 1950, pàg. 129.

⁶⁸ Grau d'Organ, *Gallia*, VI, 1948, pàg. 213.

⁶⁹ Gran Congloué, 1961, pàg. 55.

del Baix Imperi procedents d'Àfrica, hem de fer al·lusió concreta a un altre producte d'importació, de caràcter edilici, que, pel fet de dur marcat el segell del fabricant i a vegades també el lloc d'origen, té un gran valor com a testimoni de les relacions comercials. Ens referim a les teules i als maons emprats en la construcció.

Aquests materials, que es troben en gairebé tots els jaciments romans, quasi mai no havien cridat l'atenció dels nostres historiadors i afeccionats i, per tant, han estat molt poc estudiats, tot i ser un dels elements que proporcionen una cronologia més segura⁷⁰.

Entre els fabricants que enviaren els seus estocs a Mallorca, n'hem pogut identificar alguns de molt coneguts en el món comercial romà i d'altres que ho són menys. Vet aquí algunes de les estampilles més habituals:

ESTAMPILLES	OBSERVACIONS
EX FIG(linis) SVP(erioribus) M(arci) IVLI FORTVNATI	Aparegudes a Santanyí i <i>Pollentia</i> . Aquests gerrers superiors devien estar en plena activitat durant els regnats de Septimi Sever i Caracal·la, entre els anys 198 i 211 dC.
A. ARISTI MENANDRI GLABRIONI ET TORQVATO CO(n)S(ulibus)	Sabem que aquest A. Arist Menandre era propietari d'importants teuleres de Roma. Les nostres peces estan datades l'any 124 dC i han estat trobades a <i>Pollentia</i> .
SAL. EX PR(raediis) AN(ni) VER(i)	Fàbrica localitzada al nord de la ciutat de Roma, vora la via Salària. Era propietat d'Anni Ver, avi de l'emperador Marc Aureli. L'estampilla ha estat trobada a <i>Pollentia</i> , Santanyí i Sant Jordi.
C. SERGI C(ai) F(ili)	Peça d'importació, probablement oriünda d'una fàbrica del Laci o de la Campània. Ha aparegut a <i>Pollentia</i> i a Santanyí.
T. FAB(ius) LIC(ymnus)	No coneixem cap taller amb aquesta marca. El personatge que figura en aquesta peça podria ser un encarregat o esclau d'Anni Ver. N'han aparegut diverses a <i>Pollentia</i> .
L(ucius) HER(ennius) OP(tatus)	Gerrer possiblement d'un taller italià. Es troba molt difós pel Llevant espanyol, però també a Itàlia.
C(aius) LVT(atius) PR(imus)	Taller possiblement italià. Ha aparegut a Cartagena i a <i>Pollentia</i> .
Q(uintus) MANLIVS TAVRVS	Possible taller italià. Trobat a <i>Pollentia</i> .

⁷⁰ C. Veny, "Algunas marcas...", citat a la nota 64.

ESTAMPILLES	OBSERVACIONS
PAPVS MEVI	Molt abundant a <i>Pollentia</i> .
Q(uintus) M. CIASI	Aparegut a <i>Pollentia</i> .
T. FADI AE	Aparegut a <i>Pollentia</i> .
V. AESCIN	Aparegut a <i>Pollentia</i> .

L'enumeració de mercaderies arribades de fora, la llista de les quals podria estendre's a moltes altres matèries, tant productes de luxe com de primera necessitat, sols ens mostra una vessant de la realitat del comerç: la importació. Però, necessàriament, hi hauria de correspondre, com a contrapartida, una exportació proporcionada a un poder adquisitiu fort, en virtut d'una circulació monetària fluïda, la qual únicament es podia aconseguir amb el treball propi i amb una explotació correcta dels recursos del país; però, sobre tot això, les nostres fonts epigràfiques no diuen res⁷¹.

⁷¹ Arribats a aquest punt, ens caldria, en efecte, parlar de les indústries pròpies del país, però l'epigrafia no aporta dades al respecte. Els arqueòlegs que han realitzat campanyes d'excavació a *Pollentia* creuen a vegades haver trobat peces de ceràmica de fabricació local, però, si existiren fàbriques, devien ser de poca capacitat, destinades només al consum interior. Rafel Isasi escriu en el seu dietari d'excavacions que trobà un fragment de vas d'Arezzo. En un altre lloc també anota que aparegueren trossos de llànties de fang negre, en un estat de conservació que permetia de constatar que no tenien tapa i que eren de construcció indígena. D'altra banda, Gabriela Martín cita un tipus de ceràmica clara exclusivament *Pollentina*, que anomena *sigil-lata clara E de Pollentia*, i que és una varietat de la sigil-lata clara A tardana i clara D [Vegeu G. Martín, "Notas preliminares sobre terra sigillata clara de Pollentia (Mallorca)" a *Rei Cretariae Romanae fautorum acta* VII, Tongres, 1965, pàg. 71] i també, de la mateixa autora, "Conclusiones preliminares del estudio de la terra sigillata clara de Pollentia (Alcúdia, Mallorca)" en el *Xè Congrés Nacional d'Arqueologia - Maó 1967*, Saragossa, 1969, pàg. 146.

URBANISME I LLEURE

La població mallorquina, com la de qualsevol altra de les regions de l'Imperi, anà lentament integrant-se en la civilització llatina i participant, en major o menor grau, dels béns culturals que Roma prodigava. Gràcies al contacte amb els colons estrangers i amb el sistema administratiu dels romans, aquella gent autòctona aprengué de mica en mica la llengua dels conqueridors, admirà el seu art, s'avesà a la seva moda i n'adoptà les diverses formes de vida, sempre, és clar, dins de les limitacions del seu caràcter. Així doncs, les poblacions autòctones de l'illa no tardaren molt de temps a desfer-se de la seva organització tribal, tan vinculada a les grans pedres (moles) talaiòtiques i als poblats fortificats, estructures que ens assenyalen ben clarament un estat quasi permanent de baralles i de lluites veïnals. A l'aixopluc dels dominadors, foren abandonant els seus costums ancestrals per a aplanar-se a la vida urbana, en nuclis oberts que permetien, una vegada lliures de preocupacions defensives i militars, de dedicar-se, amb més intensitat i avantatge, a les feines del conreu del camp i a la cura del ramat.

L'aparició de la vida urbana fou un fet de gran transcendència per a la transformació de l'illa i pot assenyalar-se'n, com a primera conseqüència, el naixement d'una nova societat, amb una classe dirigent, que procedia de les grans famílies de l'antiga aristocràcia local, i un complex social format per indígenes modestament enriquits, romans i llatins tot just arribats i comerciants oriünds de qualsevol país circumveí. A part, quedaven, com sempre, els lliberts i els esclaus.

Prest, la pacífica convivència i l'ordre desembocà en altres manifestacions de la vida civilitzada. Apareix d'aquesta manera la nova urbanització d'estil completament romà, amb cases rectangulars centrades en torn d'un pati, amb estances laterals subdividides en habitacions i dependències de diferent categoria, que podien estar adornades amb marbres, estucs i rics mosaics. No hi faltaven tampoc les conduccions d'aigua, ni el clavegueram precís, ni les cambres de bany.

Existien en les ciutats carrers porticats, amb tendes i comerços que assortien els habitants de tots els productes indispensables per a les necessitats habituals, des de les eines de llaurar i pescar fins als serveis de cuina, vestit i aliments⁷². Al voltant del fòrum o plaça major s'aixecaven les millors construccions, algun temple, el mercat, els edificis municipals i s'hi s'erigien, amb el consens dels decurions, formoses estàtues dedicades als déus, als emperadors o a personatges il·lustres. Recordem el bell bust de l'emperador August tocat a la manera de *Pontifex maximus* que posseïa la família Pueyo i el magnífic toracat, que es guarden en el Museu de Bellver, sense oblidar les excel·lents estàtues de marbre, una viril i l'altra femenina, que adornen el pati gòtic del primer castell de Mallorca.

⁷² En les excavacions d'Alcúdia no han faltat les troballes d'utensilis domèstics: romanes, peses, agulles, ganivets, culleres, tisores, tenaces, claus, aranelles, hams, serres, cadenetes, passadors de pany, destrals, etc., objectes tots que devien vendre's en les *tabernae* de la ciutat.

En ciutats de certa categoria, el municipi construïa, a més, edificis per a espectacles de masses. Val a dir que *Pollentia* és l'únic centre urbà balear que ens ha conservat aquesta mena de construccions.

Però, atès que el teatre d'Alcúdia era, segons sembla, una construcció a l'aire lliure en la qual la part de l'escena podia augmentar i disminuir a discreció, segons conveniències i circumstàncies, no és aventurat pensar que també hi devien tenir cabuda alguns dels jocs atlètics que més apassionaven les multituds i que, per la seva naturalesa, no requerien grans espais. És, doncs, molt probable que en les taules del modest teatre de *Pollentia* se succeïssin sessions de pugilats i altres competicions similars que formaven part del *pentathlon* hel·lenisticoromà. Al·ludeix a un d'aquests espectacles la més bella de les inscripcions baleàriques que posseïm, un *carmen epigraphicum* que ens recorda, en versos i frases rítmiques plenes d'emoció, el luctuós esdeveniment de la mort del pancratiasta Corneli Àtic⁷³.

A més dels grans espectacles, existien altres jocs i competicions que també distreien la gent. La seva existència queda a vegades registrada a través d'unes plaquetes de marfil o os, les anomenades *tesserae lusoriae*, en una cara de les quals solia anar gravada una paraula de significat obscur, mentre que l'altra cara contenia un numeral. Coneixem una d'aquestes fitxes procedents de *Pollentia* i una igual que prové d'Eivissa⁷⁴. En totes dues es pot llegir l'epígraf següent:

PERNIX

XVII

Els nostres avantpassats s'adaptaren, doncs, bé al *modus uiuendi* que arribava de Roma, i feren seus costums fins aleshores desconeguts, que, de mica en mica, els anaren afaiçonant com a membres d'una nova civilització, potser la primera en què l'*otium*, el lleure, tingué un paper decisiu i determinant.

⁷³ CIB 30.

⁷⁴ CIB 60.

LA RELIGIÓ I EL MÓN DE LA MORT

En el món romà, qualsevol acció empresa per l'home es produïa sota l'empara i la vigilància de les divinitats. De fet, els romans eren plenament conscients que, si havien pogut vèncer altres pobles i sotmetre'ls al seu domini, es devia, en bona part, a l'ajut dels déus. En efecte, són molts els testimonis que vinculen la puixança romana amb la cura dels déus i amb el compliment estricte de les obligacions que lliguen l'home amb l'esfera divina. La religió romana, entesa com una praxi gairebé contractual que els homes estableixen amb els éssers sobrenaturals, es basava en el ritu com a expressió màxima d'aquesta comunicació entre ambdues esferes. I, tot sovint, els ritus deixen la seva petja indeleble en el *corpus* d'inscripcions que conservem: sacrificis, ofrenes, vots, càrrecs sacerdotals, tot s'hi consigna. L'epigrafia mallorquina no n'és pas cap excepció.

La mort ha constituït i constitueix el ritu de pas per excel·lència, aquell que més omple d'incertesa l'home, en la mesura en què desconeix el resultat de la transformació que comporta. La mort ha estat i és un misteri difícil d'assimilar, davant el qual les reaccions de l'ésser humà són tan variades com imprevisibles. És, per dir-ho d'alguna manera, l'única incertesa certa, el desconeixement absolut que ningú, per molt que ho vulgui, no s'escapa de conèixer.

La religió romana, entesa com un sistema objectiu d'actuacions pragmàtiques, no es plantejava el tema de la mort com una pregunta metafísica per a la qual calia trobar respostes, sinó que es limitava a prescriure un conjunt de pràctiques que tenien per missió atorgar als difunts la pau necessària i mantenir-los apartats de la ciutat dels vius.

Al marge d'aquests rituals institucionalitzats, és evident que l'actitud personal davant la mort podia variar i, en aquest sentit, resulta molt arriscat postular concepcions absolutes pel que fa a la vida d'ultratomba i a la pervivència més enllà de la mort. A nivell general, no podem afirmar que els romans creguessin en l'existència de l'ànima i en una vida eterna, però tampoc no podem negar-ho. Tot sembla indicar, però, que eren molt difoses les creences en una part immaterial de l'home i, especialment, en l'existència dels esperits dels difunts. Ara bé, això no vol dir que els romans pensessin, tots ells, que hi havia una vida després de la mort. De fet, en les inscripcions funeràries romanes s'insisteix força en el gaudi de la vida i del món dels sentits i, en canvi, rarament es deixa entreveure una esperança en el més enllà. A tot estirar, la idea de no desaparèixer del tot troba com a única expressió el desig de fondre's amb els elements de la natura i, especialment, amb la deessa terra.

De tot plegat, en podem tenir un coneixement més o menys precís gràcies a la documentació epigràfica. S'analitzen a continuació les dades sobre religió, en general, i sobre cerimònies i creences relatives a la mort, en particular, que tenim testimoniades en els epígrafs llatins trobats a l'illa de Mallorca.

LA RELIGIÓ ROMANA EN L'EPIGRAFIA MALLORQUINA

L'epigrafia romana mallorquina que ens ha pervingut ens permet de constatar la presència d'un bon nombre de càrrecs sacerdotals que, sens dubte, constituïen un mitjà adequat per a la promoció social de les elits locals. En efecte, al costat de les magistratures civils existien també càrrecs religiosos per a l'exercici dels quals, paradoxalment, més que creences, feia falta un estatus determinat. Així, quan amb l'imperi s'imposa el culte imperial, les ciutats importants comencen a disposar dels seus *flamines* i *flaminicae*, dels *pontifices* i dels *augures*. Els càrrecs solien ser anuals, però en algun cas particular apareixen com a perpetus, la qual cosa significava ensems un honor i una distinció. Fora d'aquest culte oficial dedicat a Roma i a l'emperador, també degueren existir a les Balears diversos *sacerdotes* d'altres cultes, ja sia importats, ja sia indígenes. Així, podem afirmar amb certa seguretat que l'antic culte al toro, de tradició talaiòtica, persistia encara durant l'època romana, ja que les més reeixides representacions d'aquella divinitat, estretament relacionada amb el culte ancestral dels morts, foren executades amb la millor tècnica de l'època hel·lenisticoromana⁷⁵. Sabem també que, a Maó, Marc Badi Honorat i Corneli Silvà dedicaren un temple a la Gran Mare Attis⁷⁶, la deessa Cíbele; que, a Ciutadella, un soldat anomenat Gai Juli Flavi consagrà un *cippus* a la Lluna⁷⁷ i que, a Eivissa, Luci Oculaci Recte, juntament amb la seva esposa Gemínia Restituta i els seus familiars, dedicà un monument a la deessa Juno, la *Vetus Regina*⁷⁸. Fins ara, els epígrafs trobats a Mallorca no han aportat cap notícia que pugui referir-se a divinitats exòtiques, sinó tan sols inscripcions relacionades amb el culte oficial de l'Estat romà. En un epígraf de Palma, avui perdut, figurava un tal Juli Grat amb el càrrec de *pontifex*⁷⁹, i a Alcúdia apareixen Quint Cecili Catul i Luci Dentili Modest amb el títol de *flamen*⁸⁰. També a les ja citades inscripcions de Tarragona trobem Luci Clodi Ingenu i Luci Aufidi Segon, que havien exercit el càrrec de *flamen Romae, Diuorum et Augustorum*.

Si bé no ens consten a Mallorca *seuiri Augustales*, és a dir, magistrats sacerdotals encarregats de l'organització del culte imperial, sí que tenim documentat, en canvi, a l'illa de Menorca un *magister Larum Augustorum*, responsable de la cura dels temples dels augustos⁸¹.

⁷⁵ Hom pot consultar el treball de Blanco, A., "El toro ibérico" a *Homenaje al prof. Cayetano Mergelina*, Múrcia, 1961-1962, pàg. 163-164.

⁷⁶ CIB 19.

⁷⁷ CIB 163. S'observa amb freqüència que moltes esteles decorades amb el creixent lunar corresponen a personatges militars, la qual cosa fa pensar que la propagació de les creences orientals relacionades amb la lluna i els astres en tot el món occidental fou obra de les legions romanes, tal com s'havia esdevingut també amb la difusió del culte al déu persa Mitra.

⁷⁸ CIB 176.

⁷⁹ CIB 7.

⁸⁰ CIB 25 i 26.

⁸¹ CIB 127.

RITUALS FUNERARIS

Era costum molt generalitzat entre els romans aixecar els seus monuments funeraris al llarg de les vies i els camins que conduïen a les ciutats, dotant-los d'immunitat i rodejant-los d'un respecte quasi sagrat que afavorien les mateixes lleis de l'Estat. D'aquí venia l'encapçalament de moltes de les inscripcions amb la concebuda fórmula de consagració als Déus Manes, els esperits dels difunts, que s'expressava habitualment amb les sigles D.M. (*Dis Manibus*) o D.M.S. (*Dis Manibus Sacrum*).

Però no tots els ciutadans podien costejar-se un monument luxós (ara, *cippus*, estela, placa, etc.); molts havien de conformar-se amb una simple fossa excavada en terra, on hom feia libacions i dipositava algun objecte domèstic (joies, amfores de vidre, llànties de fang, atuells, monedes, etc.) al mateix temps que hom formulava un desig en favor del difunt: “que els teus ossos descansin bé” (*ossa tua bene quiescant*); “que la terra et sigui lleugera” (*sit tibi terra leuis*); “hola i adéu” (*ave et uale*), entre d'altres.

Els ritus d'enterrament eren dos: la inhumació i la incineració. La inhumació està a vegades expressada en els mateixos epitafis per mitjà de les sigles H.S.E. (*hic situs est*, “aquí està enterrat”) o S.T.T.L. (*Sit tibi terra leuis*, “que (la feixuguesa de) la terra et sigui lleugera”). En les inscripcions cristianes són, en canvi, molt més freqüents les fórmules *hic requiescit* (“aquí descansa”), *hic depositus est* (“aquí ha estat col·locat”), etc.

Més de la meitat dels epígrafs romans de la nostra illa, conservats o perduts, que han arribat al nostre coneixement, entra dins la categoria de les anomenades *inscripcions funeràries*. En aquestes inscripcions, els elements essencials o accessoris que constitueixen a voltes l'*elogium* fúnebre o, més sovint encara, un lacònic esment del difunt solen estar expressats per unes quantes fórmules molt similars.

Atès que aquests epígrafs funeraris són molt nombrosos, del seu estudi es poden extreure conclusions i relacions estadístiques que, en molts casos, afecten la història, i que per això de cap manera no es poden desaproveitar.

Bona part de les inscripcions funeràries de Mallorca procedeix de la necròpoli romana de Sa Carrotja de Ses Salines, mentre que les restants es reparteixen per diferents zones de l'illa, amb l'única excepció de la part nord, que fins ara no ha proporcionat cap exemplar. També en aquesta distribució especial de l'epigrafia funerària es constata que, en l'època romana, hi hagué una tendència, pel que fa a la gent econòmicament forta i més romanitzada, a abandonar les zones agrestes, per a assentar-se definitivament, i amb més avantatges, en terres obertes de la part plana. És en aquesta tendència, inspirada sens dubte per la política dels conqueridors, on hem de cercar les raons per les quals estacions arqueològiques de notable vitalitat en època preromana —com foren les de Lluç amb la seva necròpoli de la Cometa dels Morts i les d'Almallutx amb les seves grans

construccions de maons quadrats— desapareixeran a partir de l'adveniment del món romà sense deixar petjades notables.

POSSIBLES SÍMBOLS DE CREENÇA EN LA MORT I EN EL MÉS ENLLÀ

Si dels textos i la seva escriptura passem a examinar els elements complementaris que, en forma d'emblemes decoratius, els acompanyen, podem intuir algunes de les idees bàsiques que tal volta alimentaren les creences sobre la vida d'ultratomba dels illencs romanitzats. Malgrat la pobresa moral i el materialisme que deixen palesos, aquests pensaments són força encoratjadors enfront al pessimisme nihilista que traspuja en els versos de la làpida dedicada a Corneli Àtic⁸². Recordem, en aquest sentit, algunes de les paraules de l'epígraf: *qui terra fruge creatus et igne ac fumo crematus, iam nihil existis...* En algunes esteles de Sa Carrotja s'insinua una confiança en la immortalitat de l'ànima. En efecte, hi apareixen com a símbols escatològics la lluna en quart creixent o en quart minvant, una o més rosetes en substitució del sol radiant, la pinya, com a emblema de la immortalitat, les portes de l'Hades, la clau i les palmes. El que aquests signes representaven en l'imaginari propi d'algunes civilitzacions ancestrals ja es pot veure exposat en les doctrines dels filòsofs i escriptors de l'antiguitat, principalment en l'obra dels pitagòrics i estoics eclèctics. Segons ells, la lluna i el sol, els dos astres majors del cel, són les illes dels Benaventurats, on resideixen les ànimes pures⁸³. Les imperfectes, tacades de faltes, en acostar-se a la lluna, són arrossegades pel terbolí dels elements per a ser purificades per l'aire, l'aigua i el foc⁸⁴ o remeses a la terra per a reencarnar-se en nous cossos⁸⁵. Per altra banda, la lluna, com a astre de la nit, era considerada un element decisiu en la vida d'ultratomba, perquè no solament intervé en la formació dels cossos, sinó que també en provoca la descomposició. En projectar els seus raigs de llum nocturna sobre la terra fomenta la corrupció de la carn dels morts i força les ànimes a abandonar el cadàver⁸⁶. Resumint, la lluna era l'astre per excel·lència, la terra olímpica, és a dir, un astre sotmès en el curs de les seves fases a una mudança perpètua, com el nostre planeta, però més noble i més pur, i, per tant, digne de rebre les ànimes nobles. És allà on es trobaven els Camps Elisis, en què reposaven les ombres dels herois⁸⁷.

En aquest ambient astral, no ens ha d'estranyar que els dedicants de les inscripcions funeràries de Sa Carrotja ordenessin esculpir el quart creixent o el quart minvant en la capçalera de les esteles dels seus difunts⁸⁸. En algunes plaques tumulars la lluna ocupa el centre d'un frontó triangular

⁸² CIB 30.

⁸³ Jamblic, *Vida de Pitàgores*, XVIII, 82. Per a les referències dels filòsofs grecoromans segueixo les citacions de Cumont, F., *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, París, 1942.

⁸⁴ Plutarc, *De facie in orbe lunae*, 943.

⁸⁵ Porfiri, *Peri agalmáton*, 5.

⁸⁶ Fírmic, *Mathesis*, IV, 5, 1.

⁸⁷ Tertul·lià, *De anima*, 4.

⁸⁸ CIB 87, 95 i 100.

equilàter ben definit, mentre que en altres apareix tan sols el triangle buit, a manera de coronament⁸⁹. Aquesta figura geomètrica, rudimentària i simple, era un altre símbol astral que tenia la seva correspondència en la *tetraktys*⁹⁰ mística dels pitagòrics⁹¹ i equivalia al cel, considerat com el lloc que contenia totes les coses⁹². El timpà triangular era, doncs, possiblement, una altra manera discreta d'expressar la creença en una immortalitat.

En una estela dedicada a un jove personatge anomenat Gai Antesti, que visqué tan sols 20 anys⁹³, hi ha un requadre enfonsat, en el centre del qual, en lloc de la lluna, s'ha reproduït un disc en relleu que encercla un dibuix fet de línies incises, el qual pot ser interpretat com una creu, una flor de quatre pètals o bé com a simples traços radials més o menys equidistants. En les bandes laterals s'aprecien, a més, dos disquets més petits. Que el disc major i central, que presideix l'estela, representa el sol està d'acord amb la interpretació més generalitzada d'aquest símbol. Però resulta, en canvi, problemàtic el significat que cal donar als discs menors. Si se'ls considera com a petites estrelles, podrien representar, seguint la tradició tombal punicoromana, el planeta Venus i la lluna, respectivament, l'un com a llum matiner, *Phósphoros*, i l'altre com a llum de la tarda, *Hésperos*; tot plegat implicaria la idea de resurrecció. Però també és possible buscar la solució en una altra direcció. Una teoria filosòfica del segle II aC concep les ànimes en forma de globus de foc que es dirigeixen a la lluna⁹⁴.

En la inscripció de Nicresetas⁹⁵ la imatge de la lluna s'ha substituït per una pinya. Que ambdós emblemes estan íntimament relacionats es veu clar en algunes plaques on apareix el símbol astral sostenint una pinya entre les seves banyes⁹⁶. La significació d'una i altra imatge són anàlogues i representen, doncs, dos valors intercanviables. La pinya és en l'art funerari un emblema d'immortalitat molt difós⁹⁷. El fruit de la conífera, la verdor del qual es manté sempre fins i tot en les gelades i que fou consagrat a Atis, déu que mor i torna a la vida, era en tot el món antic el símbol d'un renaixement a una vida nova. Igualment, les plantes de fulla perenne, que romanen verdes quan la naturalesa mor, són considerades símbols funeraris. L'heura i la palmera impliquen aquesta mateixa idea de victòria sobre la mort⁹⁸.

⁸⁹ CIB 76.

⁹⁰ *Tetraktys*: quatre angles, quadrat. És el nom del número 10, segons Pitàgores, el nombre quaternari, és a dir, el nombre 10 format per la suma de les quatre primeres xifres: 1+2+3+4. Constitueix el fonament de la doctrina pitagòrica. És també l'equivalent a l'univers.

⁹¹ Vegeu Cumont, F., *Recherches sur le symbolisme funéraire des romains*, pàg. 224.

⁹² Jamblic, *In Nicom. Arithm.*, 118.

⁹³ CIB 88.

⁹⁴ *Thesaurus linguae Latinae* I, 19, 43; Jamblic, *Eglog.* I, 49, 39.

⁹⁵ CIB 93.

⁹⁶ CIL XIII 983, 988, 1005, etc.

⁹⁷ Els exemples són molt abundants. Schröder n'ha recollit un bon nombre a *Bonner Jahrbücher* CVIII, 1902, pàg. 70.

⁹⁸ Cumont, obra citada, pàg. 219 i següents.

Un altre emblema que crida poderosament l'atenció com a part integrant de l'aparat iconogràfic d'alguns monuments escrits⁹⁹ és la representació d'unes grans portes de dues fulles batents, ambdues rectangulars, o una rectangular i l'altra amb capçalera en semicercle. A vegades aquestes portes es relacionen amb l'estel de la nit, però, en els plafons superiors de l'estela dedicada a *Quintus Caecilius Paditu* i a *Sergia Cuduniu*¹⁰⁰, apareixen dibuixades dins d'un cercle dues roses de sis pètals. La imatge d'aquestes portes fa al·lusió a les manifestacions de l'espai miticoreligiós de l'Hades, el qual era, segons la concepció neoplatònica¹⁰¹, la regió compresa entre la lluna i el sol, on residien les ànimes plenament purificades. Per a d'altres filòsofs, les ànimes tenien el seu estatge etern en l'esfera de les estrelles, i el sol i la lluna representaven les dues portes del cel: per una es baixava a la terra i per l'altra es retornava al lloc d'origen¹⁰². Els signes de l'estela de *Paditu* podrien fer al·lusió a aquesta concepció.

Finalment, el tema de la clau, que figura en la cara interna d'algunes plaques que servien de tapadora a urnes cineràries¹⁰³, pot estar relacionat amb la concepció o l'imaginari de l'Hades o amb la idea de la resurrecció. Segons aquesta visió, les ànimes dels difunts retenien les claus per a obrir les portes de la mort i tornar a la vida. Les palmes, que en algunes tapadores decoren les bandes laterals, expressarien la ferma creença en el triomf final sobre la mort, car la palma ha estat sempre un símbol triomfal, relacionat amb la victòria.

⁹⁹ CIB 76, 81, 88 i 95.

¹⁰⁰ CIB 81.

¹⁰¹ Lidus, *De mensibus*, IV, 148.

¹⁰² Porfiri, *De anthro Nymphoe*, 28.

¹⁰³ CIB 11, 82 i 96.

LA LLENGUA

Totes les inscripcions conegudes en l'epigrafia de l'illa de Mallorca estan redactades en llengua llatina. D'altra banda, entre uns epígrafs i uns altres es perceben diferències que podrien demostrar fins i tot en quin grau la cultura llatina havia penetrat en cadascuna de les ciutats i comarques.

Sorgeix aleshores una pregunta: havia desaparegut la llengua indígena de l'illa? Si considerem el problema sota el punt de vista del llenguatge escrit, la resposta ha de ser afirmativa; més encara, és molt possible que la llengua de les Balears mai no arribés a prendre forma escrita. Però, si ens referim a la llengua parlada, hauríem de consignar que el fenomen de la seva substitució pel llatí va haver de seguir, com és lògic, un procés molt lent i perllongar-se durant molts anys segons les poblacions i les classes socials. Disposem, per exemple, del testimoni del bisbe Sever de Menorca¹⁰⁴, ja en el segle V, que encara recorda alguna paraula de sabor popular, com ara el mot *albigistinum*, emprat per a significar una espècie de granissada¹⁰⁵. Però, a part del llatí i de la llengua indígena, també s'hauria emprat, si més no entre alguns grups socials (majorment esclaus¹⁰⁶ i alguns jueus arribats més tard), la llengua grega. Conservem un grafit en el fons d'un vas aretí procedent d'Alcúdia, en el qual es llegeix clarament escrita en llengua grega la dedicació a l'heroi. Pel seu caràcter espontani i vulgar un grafit pot tenir més valor de testimoni que tota una inscripció oficial. També a la part superior d'un incensari de bronze, aparegut als voltants del mas d'Albenya (Randa)¹⁰⁷, camp una llegenda en grec, el sentit de la qual no ha estat plenament desentranat.

D'una altra banda, en la carta encíclica del ja esmentat bisbe Sever podem trobar alguns onomàstics i apel·latius molt del gust oriental, com ara Teodor, Teodosi, *pater pateron*, relatius a jueus principals de l'aljama de Maó, que, si bé no demostren necessàriament l'ús del grec en aquell moment, sí n'evidencien el coneixement.

Pel que fa a l'aspecte fonètic i gramatical del llatí parlat a Mallorca, les inscripcions de Sa Carrotja aporten algunes dades interessants. A través de l'escriptura de plaques, els traços cal·ligràfics de les quals revelen allò que se sent pronunciar, s'aprecia, per exemple, un fenomen de neutralització o de vacil·lació en l'ús dels sons vocàlics "o" i "u" en síl·laba final. Així trobem *Isapto* i *Isaptu*¹⁰⁸, *annoro* i *annoru*¹⁰⁹. Igualment, podem observar en algunes ocasions la caiguda de la "s" final en exemples onomàstics en nominatiu, com de fet era habitual a la mateixa Roma des de l'època republicana: *Cudumiu*, *Paditu*, *Isaptu*.

¹⁰⁴ Seguí, G., *La carta encíclica del bisbe Sever*, Palma de Mallorca, 1937.

¹⁰⁵ És possible, fins i tot, que el vocable popular *albigistinum* quedés lleugerament llatinitzat en ser transcrit pel bisbe Sever.

¹⁰⁶ Concretament en inscripcions de Mallorca figuren alguns onomàstics que són evidentment grecs: *Atticus*, *Cypris*, *Demetrius*, *Phoebus*, *Alcimedis*.

¹⁰⁷ CIB 14.

¹⁰⁸ CIB 76 i 79.

¹⁰⁹ CIB 13, 84, 85 i 87.

Així mateix, en diversos casos notem contreta en una sola lletra la doble n d'*annoru(m)*, com també suprimida la *m* final en aquesta mateixa paraula, caiguda molt freqüent des d'època remota.

En inscripcions antigues trobem usat el diftong *ei*¹¹⁰ en lloc de la *i longa*¹¹¹, el diftong *ai* en comptes d'*ae* i la monoftongació en *o* del diftong *au* (*Clo i Clodia*¹¹² s'empren per la forma clàssica *Claudia*). Més rar és el triftong *aei* en lloc d'*e*, com es testimonia en l'onomàstic *Caecilius*¹¹³. No hem de descartar tampoc, en aquest darrer exemple, que es tracti d'un error del lapicida.

En l'aspecte paleogràfic són curioses les grafies que observem de certes lletres, en especial les de la A, la E i la F, car, juntament amb les formes normals en què es combinen els traços verticals amb els horitzontals, n'apareixen d'altres de caràcter més arcaic, que exclouen per sistema la línia horitzontal, la qual està substituïda per un traç paral·lel vertical o de sentit inclinat.

Corresponen a un moment avançat, ratllant el segle IV i V, la grafia de la lletra A amb el traç horitzontal trencat en angle, la presència de la L en forma de lambda grega i altres petites variacions que a vegades afecten les lletres D, E, G, Q i R. En canvi, és característic dels bons temps de l'Imperi el perfil cal·ligràfic triangular de les lletres, el grup d'aquestes en àpexs més o menys desenvolupats i l'ús de les interpuncions en forma de triangle, fulles d'heura o palmetes. Un examen d'aquests elements paleogràfics aplicat als epígrafs dona els resultats següents: signes de tipus arcaic que sols apareixen reflectits en inscripcions de Sa Carrotja i la seva comarca; escriptura de perfil cal·ligràfic, ús d'àpexs decoratius i interpuncions triangulars que tenen la seva millor expressió en les peces epigràfiques procedents de *Palma* i *Pollentia* i que, en canvi, falten quasi sempre en l'epigrafia de Ses Salines; exemples d'escriptura avançada i decadent que apareixen generalment en epígrafs cristians de Porto Cristo, Son Peretó, Santa Maria i Alcúdia, etc.

¹¹⁰ CIB 21, 78 i 96.

¹¹¹ CIB 5, 21, 22, 29, 30, 31, 74, 94, 99 i 112.

¹¹² CIB 89 i 100.

¹¹³ CIB 78.

EPÍLEG: UN CAS D'ADOPCIÓ EN ÈPOCA ROMANA A POLLENTIA (ALCÚDIA, MALLORCA) A PARTIR DE LA NOVA LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ CIB 26

JUSTIFICACIÓ DE L'EPÍLEG

En el decurs del meu TFC vaig anar a parar a algunes inscripcions que van ser mal traduïdes per Veny i, de retruc, mal interpretades per alguns dels estudiosos que van seguir finalment la seva lectura. Per aquest motiu hem vaig decidir a fer una nova autòpsia i interpretació d'una de les peces, que ara presento com a epíleg d'aquest estudi, de manera que serveixi de mostra sobre la necessitat constant de revisar les dades de què disposem per a l'anàlisi de la Mallorca romana, car només en aquest constant retorn a les fonts es pot besllumar amb un mínim de rigor i garanties la vida d'aquells que ens precediren i que ara s'han convertit en document per a la història. Concretament, en el cas de CIB 26, estranyat per algunes de les conclusions a què havia arribat Veny, vaig decidir fer una nova lectura i autòpsia de la peça, per si podia fer alguna contribució a la Història romana de Mallorca des de l'epigrafia. Després d'unes primeres intuïcions, vaig adonar-me que, efectivament, calia seguir el rastre d'aquest epígraf. Presento les conclusions a què vaig arribar en forma d'epíleg del meu Treball Final de Carrera, ja que deixa tot un camp obert de possibilitats a la investigació com a propostes futures, ja que dóna noves aportacions a la ciència epigràfica i, al mateix temps, a la Història.

INTRODUCCIÓ

En el Museu de Mallorca, només entrar per la porta, i a mà dreta, es trobava¹¹⁴ un pedestal inscrit d'època romana dividit en dos, o sigui trencat per la meitat, i amb dos forats rodons de morter al capdamunt. La divisió sembla que va ser feta ja acabada de trobar per convertir cada bloc en un morter per moldre pólvora. Un detall important de la peça epigràfica és el mal estat en què es troben l'última línia del bloc superior i la primera de l'inferior.

El pedestal, que prové de *Pollentia* (actualment Alcúdia), va ser trobat molt a prop de l'oratori de Santa Anna, més exactament en l'anomenat *Camp d'En França*, propietat de la família Serra,

¹¹⁴ M'he vist obligat a canviar el temps verbal "troba" per "trobava" atès que, mentre faig la revisió final d'aquest treball, m'he assabentat que la inscripció objecte d'estudi en aquest epíleg ha estat traslladada a la reserva del magatzem del Museu Arqueològic de *Pollentia* (Alcúdia).

l'any 1687¹¹⁵. La pedra és calcària. Els dos blocs es conservaven en una casa particular de Ciutat fent de testos de flors al costat d'una escala. Després de ser recuperada, es va traslladar a l'entrada del Museu de Mallorca, i fou enviada després a Alcúdia, juntament amb altres peces.

OBJECTIUS

L'objectiu fonamental d'aquest estudi no era altre que revisar la lectura d'una inscripció llatina de la ciutat de *Pollentia* (Alcúdia) i donar-ne, si fos possible, una nova lectura capaç de permetre una interpretació més adequada de la relació real d'adopció que existia entre el dedicant i el dedicat.

METODOLOGIA DEL TREBALL

Després de recollir i revisar tota la bibliografia possible relacionada amb el tema, vaig anar al Museu de Mallorca per fer l'estudi detallat de la peça, mesurar-la i fer un calc de les línies més malmeses, per efectuar-ne una lectura més correcta, i precisa, i per disposar de més informació.

DESCRIPCIÓ DEL MATERIAL EPIGRÀFIC I NOVA LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ

Les dimensions de la peça són les següents: la part superior del pedestal fa 44,5 x 60 cm.; el camp epigràfic fa 43,5 x 40 cm. Pel que fa a la mida de les lletres observem que, a la primera línia, aquesta va disminuint fins a la línia següent. La L fa 5 x 2 cm, la D i la resta 4,5 cm. i la O 4,7 cm.; a la segona línia totes les lletres fan 4 cm.; a la tercera línia, 3,5 cm.; a la quarta línia 3,3 cm., i a la cinquena 3 cm. D'altra banda, la part inferior del pedestal fa 40 x 60 cm; i el camp epigràfic 43 x 33 cm. Les lletres de la primera línia són de 3 cm; les de la segona de 2,5 cm. i les de la tercera i última de 3 cm.

Després d'haver mesurat bé tota la peça incloent-hi el camp epigràfic, la mida de les lletres i la interlineació, i, després d'haver fet un calc de les parts trencades i de més difícil lectura, podem assegurar la lectura del mot que manca a la línia setena, *centurio*, i donar una bona interpretació del mot de la primera línia del bloc inferior, *auonculo*.

¹¹⁵ Segons el llibre *Miscelaneas*, manuscrit de Jeroni Alemany, aquesta peça va ser trobada juntament amb el cap d'una estàtua de marbre i un altre pedestal, que també està dividit en dos per a ser reutilitzat com a morter.

Bloc superior:

L(ucio)·DENTILIO
L(ucii)·FIL(io)·VEL(ina)·
MODESTO
AEDILI·IIVIR(o)
FLAMINI
L(ucius)·FAVONIVS
[CEN]TVRIO

Bloc inferior:

AVONCVLO
PIENTISSIMO
L(oco)·D(ato)·D(ecreto)·D(ecurionum)

La traducció de l'epígraf és: "A Luci Dentili Modest, fill de Luci, de la tribu velina, edil, duümvir, flamen. Luci Favoni, centurió, (va dedicar aquest monument) al seu oncle piadós en el lloc concedit per decret dels decurions".

Pel que fa als autors anteriors que han donat la seva lectura d'aquesta peça, cal destacar en primer lloc que Hübner no va restituir la setena línia del primer bloc¹¹⁶. Veny només dona per segures les lletres *tu* i la *o*, i Vives segueix la lectura de Veny¹¹⁷. D'altra banda, tant Hübner com Veny diuen que Vargas Ponce ja havia proposat *centurio*¹¹⁸.

En d'altres publicacions, s'ha anomenat també el nostre personatge Luci Dentili Modest¹¹⁹, però mai no s'ha estudiat a fons la seva relació amb Luci Favoni. Veny traduïa la inscripció dient que Luci Favoni la dedicava al seu avi, però *avonculus* no és avi, sinó oncle matern. Es tractaria, doncs, del cas de l'adopció¹²⁰ d'un nebot, possiblement del fill d'una germana de Dentili. Podem

¹¹⁶ CIL II, 3697.

¹¹⁷ CIB 26, pàg. 45-46 i lám. IX, fig. 19 (en aquest llibre Veny recull tota la bibliografia anterior a la publicació de la inscripció al CIL); J. Vives, *Inscripciones latinas de la España romana*, Barcelona, 1971, 6373, sense foto.

¹¹⁸ Vargas Ponce, *Descripción de las islas Pitiusas y las Baleares*, Madrid, 1787, pàg. 70.

¹¹⁹ Veny, C., "Aportaciones a la romanización de Mallorca según las fuentes epigráficas" dins de l'obra *Historia de Mallorca*, vol. II, Mallorca, 1978, pàg. 115; Beltrán, A., "La vida de *Pollentia* según la epigrafía" a *Symposium de arqueología. Pollentia y la romanización de las Baleares*, Mallorca, 1983, pàg. 52. Al capítol III "Mallorca sota el domini de Roma" del llibre *Historia de Mallorca* de diversos autors, editat l'any 1989, també es parla de Luci Dentili, com a posseïdor de càrrecs municipals a la vila de *Pollentia*; M. Mayer, en "Aproximació a la societat de les Illes Balears en època romana" dins de *Mallorca i el món clàssic* (I), Estudi General Lul·lià, Mallorca, 1991, pàg. 176, també confon el terme *avonculus* amb avi.

¹²⁰ Per a precisar el tema de l'adopció, convé recordar que, en el dret romà, pel que fa als vincles entre persones, hom feia la distinció entre parentiu natural (*cognatio*) i parentiu civil (*agnatio*). La *cognatio* és el parentiu que lliga persones descendents les unes de les altres en línia directa (pare/mare-fill/filla, avis paternos o materns-nets/nétes) o que descendeixen d'un avantpassat comú en línia col·lateral sense distinció de sexe.

imaginar que Dentili no tenia fills i que aprofitaria la mort del pare de Luci Favoni per tenir un hereu¹²¹. Dentili fou, segons la inscripció, edil, duovir i flamen; seguí, per tant, un *cursus* municipal complet i el culminat en un sacerdoti, el flaminat. El seu nebot Favoni era centurió. Formaven part, evidentment, de la societat benestant pollentina. Té a veure el *Fauonius* de la nostra inscripció amb el *Quintus Fauonius Pusinnus* també de *Pollentia*, amb un *cognomen*¹²² tan “indígena” com *Pusinnus*?¹²³. No ho podem descartar d’entrada.

Comentario:

Quant a la datació, tant Veny com Hübner situen aquest epígraf durant el govern d’Adrià, al segle II dC. Per la paleografia¹²⁴, podem estar d’acord amb tots dos autors.

L’*agnatio*, en canvi, és el parentiu que lliga els descendents masculins en línia directa o els descendents només per via masculina d’un mateix avantpassat. Legalment la família romana (*familia*) era formada només pels *agnati*, és a dir, per aquells parents que descendien per línia masculina d’un avantpassat comú; en quedaven exclosos, per tant, tots els parents per part de mare. La *familia agnata* era formada per un *pater familias*, el cap familiar, i per tots aquells sotmesos a la seva *patria potestas* (fills, filles no casades, nores i descendents dels fills mascles) i a la seva *manus* (l’esposa). La família tenia sovint un culte privat i unes festes pròpies en les quals el cap familiar actuava com a sacerdot. Quan un matrimoni no havia tingut descendència hi havia altres mecanismes per tal de perpetuar el nom de la família i trobar un hereu. L’*arrogatio* era la forma més antiga d’adopció en sentit general. Amb aquest terme es fa referència al procediment mitjançant el qual una persona *sui iuris*, de dret propi, se sotmet a la potestat pàtria d’una altra. Per això també era *agnat* l’adoptat, ja que estava sotmès a la *patria potestas*. A l’*adoptio*, en canvi, tenia lloc el pas d’un fill *alieni iuris* (és a dir, sotmès encara a la *patria potestas* del seu pare) de l’autoritat del seu pare natural a la d’una altra persona (l’adoptant). Com en el cas de l’*arrogatio*, l’adoptat entrava a formar part de la família de l’adoptant, i prenia el *nomen* o *gentilicium* del nou pare, seguit del seu antic *nomen* adjectivat; com a mínim, això era el més habitual. Calia el consentiment de l’adoptat, encara que, en principi, des del punt de vista legal, n’hi havia prou només amb l’assentiment del seu *pater familias*. Era necessari també que l’adoptant fos major d’edat i més gran que l’adoptat. Fou permès així mateix que els solters i els qui no podien tenir fills poguessin adoptar-ne.

¹²¹ L’arrogat trencava els llaços amb la família d’on era originari, n’abandonava els cultes i entrava a formar part d’una nova família de la qual adoptava cultes i ritus. Per a l’*arrogatio* calia l’aprovació dels magistrats que presidien els comicis i també el consentiment de les autoritats religioses, les quals procedien a la *detestatio sacrorum*, mecanisme pel qual es trencaven els vincles religiosos i culturals entre l’arrogat i la seva antiga *gens*. Per a validar l’*arrogatio*, era condició indispensable que l’arrogant no tingués fills mascles.

¹²² Tot ciutadà romà tenia un nom format per diversos elements que l’identificaven davant l’aparell administratiu de l’Estat. El primer component onomàstic romà, tant des del punt de vista cronològic com per la seva posició, era el *praenomen*, que generalment s’escribia abreujat. Posteriorment, darrere el *praenomen*, fou afegit un segon element onomàstic anomenat *nomen*, que indicava el nom de la *gens* a què pertanyia cada individu. També fou usual des de temps força antics indicar la filiació, que era expressada amb la inicial del *praenomen* patern, seguida de la lletra F, abreviatura de *filius*). Un dels darrers components onomàstics fou el *cognomen*, originàriament una mena de sobrenom que serví per individuar les diverses branques d’una mateixa família. Finalment, s’hi afegí la tribu en la qual estava inscrit tot ciutadà romà, la qual fou col·locada entre la filiació i el *cognomen*. Val a dir que l’ús de *cognomina* (o sobrenoms) fou gairebé una constant a partir dels temps de Sul·la. El significat real de les paraules emprades, relatives a singularitats o a d’altres qualitats personals, demostra que, en un principi, fou exclusivament personal; però més tard el sobrenom es féu hereditari, principalment en les grans famílies, per a distingir les diverses branques d’una mateixa *gens* o les subdivisions d’aquestes branques. En aquest cas, els individus de la mateixa família rebien un altre sobrenom pres de proeses que havien dut a terme o referent a les qualitats excepcionals que tenien.

¹²³ CIB 31; vegeu també, del mateix autor, “Aportaciones a la romanización de Mallorca según las fuentes epigráficas”, a *Historia de Mallorca*, vol. II, Mallorca, 1978, pàg. 104.

¹²⁴ En el comentari paleogràfic cal destacar que la interpunctio és triangular i que arribant a una apicatura molt marcada en el punt darrere *aedili*. La R de *duovir* presenta el traç inferior dret arrodonit (acabat en apicatura). És també molt interessant veure que encara queden restes de pintura vermella en la segona lletra de l’última fila del segon bloc (D).

COMENTARI DEL CONTINGUT I APORTACIONS FINALS

Després d'haver dut a terme una anàlisi rigorosa de les dades que he aplegat puc afirmar que a *Pollentia* (Alcúdia) hi va viure un magistrat romà, Luci Dentili Modest, de la tribu Velina, que va exercir, en primer lloc, d'edil. Als personatges que arribaven a aquests honors o càrrecs, els corresponia, com ja hem vist, presidir i endegar tota la política municipal. Els edils tenien al seu càrrec els interessos menors i materials de la ciutat, la cura dels carrers i de les vies públiques (*re uiaria*), els mercats, la conservació dels immobles públics i religiosos i també la policia urbana i rural. *Dentilius* tingué, a més, com a comesa principal la jurisdicció ordinària i, amb certes limitacions, també la contenciosa. S'ocupava igualment de les gestions financeres de la república, imposava impostos, establia el valor dels pesos i de les mesures, determinava la construcció d'obres i millores d'interès públic, etc. Com a duümvir vetllà així mateix per l'embelliment del fòrum i per dur a terme programes urbanístics que, a més de fer més maca la ciutat, servissin per posar en relleu la puixança de l'imperi i dels seus representants legals. El nostre personatge posà fi al seu *cursus* d'una manera ben digna, exercint un càrrec religiós, el flaminat, que sens dubte l'omplí d'honor i de respecte, a més de servir-li com a culminació d'una vida dedicada al servei de la seva ciutat.

S'esmenta també en la inscripció que ara ens ocupa el "consell dels decurions". Bastarà dir que es tractava de l'òrgan màxim de govern, l'encarregat de sancionar quasi tots els actes de la ciutat i les seves decisions. Nomenava dos dels seus membres (*duumviri*) a les colònies, i quatre (*quattuorviri*) als municipis, els quals exercien el comandament de la ciutat durant un any. A més, hi havia altres decurions que ocupaven càrrecs intermedis, amb funcions concretes —els edils i els pretors—, que, més tard, podien ésser nomenats duümvirs.

Podem concloure que *Dentilius* era un membre de la classe social benestant, la qual ve representada, en general, encara que no exclusivament, per tots aquells que, en els epígrafs, apareixen amb càrrecs municipals, ja que, per a ser elegits per a aquests *honores*, com ja ha quedat dit més amunt, es requeria una no petita fortuna. *Dentilius* adoptà, en un moment de la seva vida que probablement va coincidir amb la mort del seu cunyat, un nebot, el fill de la seva germana, a qui molt probablement va obrir el camí d'una promoció per via militar. Aquest cas d'adopció del fill de la germana no és estrany en el context del món romà, en què la vídua quedava generalment molt malparada però podia, si més no, fer una proposta al seu germà perquè s'ocupés del fill que havia quedat orfe de pare. Hi ha qui fins i tot ha posat en relació aquests casos d'adopció amb possibles matriarcats existents en zones de l'imperi Romà com a reduïdes d'una situació preexistent a l'adveniment dels colonitzadors. El nebot, Luci Favoni, que havia arribat a ser centurió, a la mort del seu oncle Dentili decidí d'erigir-li aquest monument epigràfic, sens dubte com a mostra d'agraïment per l'ajut que havia rebut del seu pare adoptiu, però també molt probablement deslliurant-se de l'obligació fixada per algun tipus de disposició testamentària.

A TALL DE CONCLUSIÓ

L'objectiu d'aquest treball ha estat, com he dit en el prefaci, estudiar, a partir de les fonts epigràfiques, la vida privada i pública de Mallorca en època romana, el sistema econòmic i polític, la societat, les formes d'expressió cultural, la religió i les creences, la geografia i la topografia, els principals esdeveniments històrics, els jaciments arqueològics, les dades d'interès antropològic, i la situació lingüística anterior i posterior a l'arribada dels romans.

La pregunta que em feia en l'inici del treball sobre les dades de la Mallorca romana (societat, comerç, vida institucional, religió, llengua, etc.) l'he anat responent en els apartats d'aquest estudi a partir de l'anàlisi i de la revisió del corpus de C. Veny de les inscripcions llatines trobades a les illes Balears, i també gràcies al treball de camp que he realitzat arreu on es conserven aquestes inscripcions, visitant els museus locals.

La tipologia de les inscripcions m'ha portat a dividir el treball en els apartats de poblament, institucions i vida administrativa, societat, economia i comerç, urbanisme i lleure, religió i món de la mort i llengua. Hi he recollit en total uns 150 epígrafs que provenen en general de la part plana de l'illa: Palma, Son Peretó (Manacor), Alcúdia i Ses Salines. Aquestes peces es conserven en els Museus de Mallorca: Museu de Mallorca (Palma), Museu de la Ciutat (Castell de Bellver), Museu de la Porciúncula, Museu de Manacor (Torre dels Enegistes), Museu de *Pollentia* (Alcúdia), Museu de Pollença (Claustre de Sant Domingo), Museu Regional d'Artà, Museu de Lluc (Monestir de Lluc, Escorca), Museu Arqueològic de Deià i Museu de Sóller.

Quant al poblament se sap que a l'illa hi hagué una barreja de grecs, gals, ítals i púnics sobretot pel coneixement del comerç que en tenim i, d'altra banda, és molt important el fet que moltes inscripcions duen noms propis indígenes preromans. De fet, aquest és l'únic testimoni del poble que habitava l'illa abans de la romanització, perquè no ens ha quedat cap vestigi de la seva cultura ni de la seva llengua. Pel que fa a la toponímia sí que he trobat inscripcions dins i fora de l'illa que anomenen les ciutats i els municipis mallorquins: *Palma*, *Pollentia*, *Boccor*, *Guium*...

En el terreny de la vida administrativa i institucional se sap per l'epigrafia que existiren a l'illa prefectures militars i no civils, a més d'una prefectura de les costes marítimes, probablement per lluitar contra el pirateig. Es documenten també magistratures com les de duümvir, edil, flamen, pontífex i decurió. No s'ha trobat, però, encara, cap qüestor. Quant a la societat, hi ha testimonis de *ciues*, de *Latini*, de *foederati* i de *peregrini*. Aquests últims, en donar Vespasià la ciutadania romana a tothom, passaren a ser ciutadans de ple dret, i les seves ciutats esdevingueren *municipia*. La tribu que adoptaren a Mallorca fou la Quirina. En els títols estudiats és curiós la manca del mot *seruus* per parlar dels esclaus mentre que sí que hi apareix el terme *contubernalis*, sinònim aproximat de *seruus*.

Per conèixer l'economia i el comerç és indispensable referir-se a les exportacions i les importacions, i estudiar aspectes tan interessants i profitosos com la tipologia amfòrica, em material ceràmic d'ús comú o edilici, les llànties, etc. Amb les troballes fetes, algunes amb segell del taller de fàbrica, d'altres amb el segell de la producció, es pot arribar a saber com n'era, d'important, la situació estratègica de les illes en el comerç de la mediterrània més occidental.

Gràcies a la romanització l'illa va canviar; si més no ho feren les ciutats i els municipis grans: van aparèixer els carrers empedrats, els fòrums, les botigues, els teatres, etc. De fet, de tot aquest urbanisme on més testimonis s'han trobat no ha estat a la ciutat de Palma, sinó a *Pollentia*, on hi ha restes fins i tot d'un teatre.

Un apartat molt important d'aquest treball és l'estudi de les creences religioses presents en l'epigrafia mallorquina, i sobretot l'anàlisi de les inscripcions funeràries, car hem de tenir en compte que la meitat del corpus ho són. Hom hi pot trobar epígrafs on es documenten sacerdocis o divinitats (es parla del culte oficial, hi apareixen *pontífices*, *flamines*, etc.), però són sens dubte més freqüents les incricions que tenen per objecte retre homenatge a un difunt, ja sigui per mitjà d'una *laudatio funebris*, un elogi dels seus mèrits i les seves virtuts, ja sigui, molt més habitualment, a través d'una simple constatació de caràcter formular, més aviat lacònica i estereotipada, "lapidària", com diríem avui dia.

Pel que fa als símbols apareguts en les làpides és remarcable l'ús d'elements com la lluna, les palmes, les claus, etc. Tot ens remet a un imaginari de la mort molt present en els cultes hel·lenístics i asiàtics. Fóra injust deixar de banda les inscripcions cristianes, on apareixen símbols com ara la creu o l'ocell.

I, per acabar, només cal dir que, de la llengua anterior a la romanització, no n'ha quedat cap vestigi que no siguin els antropònims de què he parlat abans. En canvi, de les altres llengües parlades en el moment de l'ocupació romana i després, hi ha alguna inscripció grega d'època bizantina i alguns epígrafs grecs i púnics trobats en derelictes com el del Sec, a Calvià, i publicats per Javier de Hoz.

Arran d'aquesta feina, i com he mirat de demostrar, encara que sigui d'una manera necessàriament succinta, a l'apartat de l'epíleg, he arribat a la conclusió que l'estudi de les inscripcions de les Balears dut a terme fa quatre dècades per Veny ha quedat obsolet i que s'imposa la necessitat de fer noves lectures i estudis de les peces en directe, i no entestar-se a seguir exclusivament la tradició bibliogràfica, fet que provoca que els errors es perpetuïn. Si, a més, s'examina tot el material des d'una perspectiva interdisciplinària i anant-hi lliures de prejudicis, albiro grans progressos que ajudaran, sens dubte, al progrés no tan sols de la disciplina epigràfica sinó, fonamentalment, del nostre coneixement sobre el passat romà de l'illa de Mallorca.

ANNEX 1: SIGNES DIACRÍTICS USATS EN EPIGRAFIA I LLISTAT D'ABREVIATURES

SIGNES DIACRÍTICS

ABC	Lletres sense cap problema de lectura.
ABC	Lletres de lectura difícil o dubtosa.
+circ. 3+	Lletres sense possibilitat de lectura.
AB, ABC	Lletres nexades.
A(bc)	Desenvolupament o solució d'abreviatures.
A(- - -)	Més d'una possibilitat de desenvolupament o abreviatura irresoluble.
[ABC]	Llacuna de lletres de possible restitució pel formulari.
[- circ.10-]	Càlcul de lletres perdudes.
[- - -]	Lletres perdudes el nombre de les quals no es pot calcular.
[- - - - -]	Pèrdua d'una línia sencera.
- - - - -	Pèrdua d'un nombre indeterminat de línies.
vac.	Espai anepígraf.
(!)	Anomalia lingüística.
/	Final de línia.
	Final de vers.
<ABC>	Inclusió de lletres en el text.
{ABC}	Exclusió de lletres del text.

LLISTAT D'ABREVIATURES

<i>AEArq.</i>	<i>Archivo Español de Arqueología.</i>
<i>CIB</i>	<i>Corpus de Inscripciones Baleáricas hasta la dominación árabe.</i>
<i>CIL</i>	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum.</i>

**ANNEX 2: CORPUS DE LES INSCRIPCIONS BALEÀRIQUES FINS
A LA DOMINACIÓ ÀRAB***

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
I	CAESAR AVGV(stus)	Cèsar August
II	[P(ubli)]VS P(ubli) F(ilius) VEL(ina) [----]S II VIR [----]F(aciendum) C(uravit)	Publi, fill de Publi, de la tribu Velina, duümvir, s'encarregà de fer (aquesta inscripció)
III	MANLIAE C(aii) F(iliae) SEVERAE	A Mánlia Severa, filla de Gai
IV	D(iis) M(anibus) AVFID(ia) PRISCA VIX(it) ANN(is) XX MENS(ibus) III CAECILIA CI- LA MATER	Als déus Manes. Aufídia Prisca visqué vint anys i tres mesos. Cecília Cila, la seva mare
V	D(iis) M(anibus) SARAVCIONIS VIXIT ANNIS XXXVIII CELERI- NA SIBI ET CONTV- VIRNALI P(iissimo) FECIT	Als déus Manes de Saraució, que visqué trenta-vuit anys. Celerina erigí aquest monument per a si mateixa i per al seu pietós company
VII	C(aius) ABVRIO C(ai) F(ilio) VEL(ina) MONTA(no) IVLIO GRAT(o) PONTIF(ici) L(uius) MANLIVS MONTA(nus) PIISSIMO NEPO(ti)	A Gai Aburi Montà, fill de Gai, de la tribu Velina, i a Juli Grat, pontífex. Luci Manli Montà, al seu pietós nét
VIII	SAL(ebrosus later?) EX PR(raediis) Ti(ti) VER(ni)	Rajola aspra (?) de la finca de Tit Vern

* Segons Veny. He decidit prescindir d'aquelles inscripcions que, per la seva brevetat o pel seu caràcter extraordinàriament fragmentari, no aportaven cap dada útil per a l'estudi que m'havia proposat.

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
IX	D(iis) M(anibus) S(acrum) SOS(sio) ALCIMEDI VIX(it) ANN(is) IIII M(ensibus) XI D(iebus) XXVII LASCIVS ET TERTVLLA FILIO PI- ENTISSIMO	Consagrat als déus Manes. A Sossi Alcimedés, que visqué quatre anys, onze mesos i vint-i-set dies. Lasci i Tertul·la al seu fill molt afectuós
X	DII[s] M[anibus] MODESTI--- CO---I--- [-----]	Als déus Manes de Modest Co--- I---
XIII	---EGNA FILIA ANORV XX	---Egna filla de vint anys
XV	D(iis) M(anibus) TABERNARI V(ixit) A(nnis) XXIII MODESTA F(ilia) F(ecit)	Als déus Manes de Tabernari que visqué vint-i-tres anys Modesta, la seva filla, erigí (aquest monument)
XVI	D(iis) S(acrum) M(anibus) PHOEBVS LVCENT(i) CONTVB- ERNALI SVAE S(olvit) M(erito) S(ua) P(ecunia)	Consagrat als déus Manes. Febus per a Lucenta, la seva contubernal, que bé s'ho mereixia, va pagar (aquest monument)
XVII	SVLPICIA GALIENI VIXIT ANNIS XXV ME(n)SIBVS V [a]VE	Sulpícia, filla (/ dona?) de Galiè que visqué vint-i-cinc anys i cinc mesos. Salut!
XVIII	D(iis) M(anibus) S(acrum) FV(vius) FINVARIVS FV(vio) F(inuario) PRIMO PATRI PIENTIS- SIMO	Dedicat als déus Manes. Fuvi Finuari a Fuvi Finuari el seu cosí i al seu pare molt pietós
XIX	P(ublius) ARVL(us) L S HISPALI(s) MET(alla)	Publi Aruli (de Sevilla?) metalls (?)

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
XX	PRO SALVTE P(rincipis) N(ostri) LARIBVS BASIS MARMOREAS IIII TVR(íbulum) TVMVLVM HAENEAM LVCERNA BILVCI MON(eta) AEREA TABVLAS ENCAVSTO PICTA(s)IIII CLYPEVM ET VELVM OPTATVS SEV(erus) D(e) S(ua) P(ecunia)	A la salut de nostre príncep i als Lars (dedicà) quatre pedestals de marbre, un turíbul, una urna sepulcral, una peça de bronze, una llàntia doble, una moneda de bronze, quatre taules pintades a l'encàustica, un escut i un vel. Optat Sever, dels seus propis diners
XXI	[Iulio Ant]ONIO FABIO AFRICANO [a(n)te d(iem)] XVII K(alendas) APRILES CIVITAS BOCCHORITANA EX INSVLA BALIARVM MAIORVM PATRONVM COPTAVIT M(arcum) CRASSVM FRVGI LEIBEROS POSTEROSQVE EIVS M(arcus) CRASSVS FRVGI EOS IN SVAM SVORVMQVE CLIENTELAM RECEPIT EGERVNT C(aius) COELIVS C(ai) F(ilius) ET C(aius) CAECILIVS T(iti) F(ilius) LEGATI	Essent cònsols Juli Antoni i Fabi Africà, el dia 17 abans de les calendes d'abril la ciutat bocoritana de l'illa major de les Balears adoptà com a patró Marc Cras Frugi, els seus fills i els seus descendents. Marc Cras Frugi els rebé en la seva clientela i també en la dels seus. Ho negociaren Gai Celi, fill de Gai, i Gai Cecili, fill de Tit, com a llegats.
XXII	M(arco) AEMILIO LEPIDO L(ucio) APRVNT(io) CO(n)S(ulibus) K(alendas) MAIS EX INSVLA BALIARVM MAIORIRE SENATVS POPVLVSQVE BOCCHORITANVS M(arcum) ATILIVM M(arci) F(ilium) GAL(eria) VERNVM PATRONVM COOPTA- VERVNT M(arcus) ATILIVS M(arci) F(ilius) GAL(eria) VERNVS SENATVM POPVLVMQVE BOCCHORITANVM IN FIDEM CLIENTELAMQVE SVAM SVORVMQVE RECEPIT EGERVNT Q(uintus) CAECILIVS QVINCTVS C(aius) VALERIVS ICESTA PRAETORES	Essent cònsols Marc Emili Lépid i Luci Arrunci, en les calendes de maig, el Senat i el poble boccorità de l'illa major de les Balears adoptaren per patró Marc Atili Vern, fill de Marc, de la tribu Galèria, i rebé sota la seva tutela i protecció i la dels seus el Senat i el poble boccorità. Quint Cecili Quinct i Gai Valeri Icesta actuaren com a pretors

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
XXIII	a]VGVS[tus	August
XXIV	[-----] -----Pont(ifici) MA(ximo) ---t]RIB(unicia) POT(estate) [---con(n)]S(uli) PRO- [con(n)s(uli) po]SVIT [---re]SP(ublica) POLL(entina)	Pontífex Màxim --- amb la tribúncia postestat --- cònsol procònsol va posar (aquesta inscripció) la <i>Res Publica de Pollentia</i>
XXV	Q(uinto) CAECILIO Q(uinti) F(ilio) VELINA CATVLO AEDILI IIVIRO IIII ROMAE ET AVG(ustali) L(ucius) FLAVIVS L(ucii) F(ilius) DMS CAECILIA ZOSIMAE EGREGIO VIRO AMICO CARISSIMO ET SANCTISSIMO L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	A Quint Cecili Catul fill de Quint de la tribu Velina edil, duümvir per quatre vegades de Roma i Augustal. Luci Flavi, fill de Luci, i consagrat als déus Manes de Cecília Zòsima. Dedicaren aquest monument al seu il·lustre espòs i amic estimat i molt venerable. En el lloc assenyalat per decret dels decurions
XXVI	L(ucio) DENTILIO L(ucii) FIL(io) VEL(ina) MODESTO AEDILI IIVIR(o) FLAMINI L(ucius) FAVONIVS ---- TV----O AVONCVLO PIENTISSIMO L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	A Luci Dentili Modest fill de Luci de la tribu Velina Edil, duümvir i flamen. Luci Favoni--- ho dedicà al seu oncle estimadíssim. en el lloc assenyalat per decret dels decurions
XXVII	L(ucio) VIBIO L(ucii) FIL(io) VEL(ina) NIGELLIONI AEDIL(i) IIVIRO BIS MANLIA FABIANA VXOR MARITO OPTIMO SVO ET VIBI MANLIANI FIL(ii) NOMINE SVA PECVNIA POSVIT L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	A Luci Vibi Nigelió fill de Luci de la tribu Velina edil i duümvir per segona vegada. Mànlia Fabiana, la seva esposa, al seu òptim marit i en nom de Vibi Manlià, el seu fill amb els seus diners erigí (aquest monument) en el lloc concedit pel decret dels decurions

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
XXVIII	Q(uinto) FLAVIO PONTICO EX TESTAMENTO IPSIVS	A Quint Flavi Pòntic, per disposició testamentària
XXIX	FLAVIAE PAVLINAE FLAVIAE MAM- M(e)AE FILIAE LV- CIVS FLAVIVS PAVLINVS PA- TER ET FLAVII PAVLINVS ET MACRINVS FI- LII MATRI KA- RISSIMAE L(oco) D(ato) D(ecreto) D(ecurionum)	A Flàvia Paulina, filla de Flàvia Mammea, Luci Flavi Paulí, el pare, i els fills de Flavi, Paulí i Macrí, a la seva molt estimada mare (erigiren aquest monument) en el lloc concedit per decret dels decurions
XXX	D(is) M(anibus) COR(elii) ATTICI E FIRMO SIGNO PANCRA TI HIC IACET INFELIX FATO DECEPTVS INIQVO SQLITVS ASSIDVIS DVRARE MEMBRA PALAESTRIS ARTE QVOQVE SI- GNI SVI POPVLO PLACVITQVE FREQVENTER QVI TERRA FRV- GE CREATVS ET IGNE AC FVMO CREMATVS IAM NIHIL EXISTIS NISI QVOD SVPERFVIT IGNI OSSA ATQVE CINIS IACENT SVB TE- GMINE SAXI	Als déus Manes de Corneli Àtic més conegut amb el sobrenom de Pancraci. Enganyat pel fat injust, aquí reposa el malaurat. Acostumà a endurir els seus membres en contínues lluites a la palestra i amb l'art del seu sobrenom entusiasma el poble amb freqüència. Tu que fores de la terra fèrtil format i després cremat a foc i fum, ja res ets, sinó el que perdonà la flama. Ossos i cendres romanen a l'aixopluc d'aquesta pedra
XXXI	Q(uintus) FAVONIVS PVSINNVS VIX(it) AN(nis) XXX SIT TIB(i) TER(ra) LEVIS	Quint Favoni Pusinnus visqué trenta anys. Que et sigui la terra lleugera
XXXIV	D] M ET MAX(imus) Cre]SCENTI Vixit an] XXV	Als déus Manes... i Màxim (ho van fer) per a Crescenci, que visqué vint-i-cinc anys.
XXXV	P(ublio) Mar]CIO P(ubli) F(ilio) V(el(ina)] ----TRO	A Publi Marci fill de Publi de la tribu Velina ---

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
XXXVI	[-----] ---(f)ILIA ---cariss]IMA	[-----] Filla estimadíssima
LV	ARGVTA FIDELIS IN PACE VIXIT ANN(is) XL D(e)P(osita) III ID(us) IVLIAS	Arguta fidel en la pau. Visqué quaranta anys. Fou enterrada el tercer dia dels idus de juliol
LVIII	XXX L(ucius) FL(avius) APROT(ius)	Trenta Luci Flavi Aprotí
LXI	POM[peio Q F(ilio)] QVI[rina] FALCO--- Q(uintus) POM[peius] PRISCI[lianus] DOTAS---	A Pompeu Falcó fill de Quint de la tribu Quirina Quint Pompeu Priscil·lià ?
LXIII	HIC RE- QVIE[sc]IT BAS(sus) P(res)B(ite)R S(an)C(ta)E EC(c)LE- SI(a)E ROMAN(a)E DEPOSITVS EST IN PACE ID(us) APRILIS IND(ictione) PR(ima)	Aquí reposa Bassus, presbíter de la Santa Església romana. Fou enterrat en pau, en el idus d'abril de la imposició primera
LXIV	BALERIA FIDELIS IN PACE VIXIT ANNIS XXVI(?) TR(an)S(iuit) DE HAC VITA S(ub) D(ie) II KAL(endas) OCTO(bris)	Balèria fidel en la pau visqué vint-i-sis anys (?). Traspassà d'aquesta vida el dia II de les calendes d'octubre
LXV	vixi[T ANN(is)--- ---SOSSIVS--- ---VS FILI(i)--- ---pa]TRI CAR(issimo)	Va viure --- anys Sossi fill de --- al seu pare molt estimat
LXXIV	IONIVS N- IGELLAE C- ONTVBER- NALI BENE MERENTI	Joni a Nigel·la, la seva companya, que bé s'ho mereixia
LXXVI	CAECILIVS ISAPTO	A Cecili Isaptus

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
LXXVII	M(arcus) HERNIVS RVFVS VALE	Marc Herni Rufus. Salut!
LXXVIII	Q(uintus) CAECILIVS AETARA FVISTI VALE	Quint Cecili Etara, vas existir. Salut!
LXXIX	[Q(uintus)] CAECILIVS ISAPTV AVE ET VAL(e)	Quint Cecili Isaptus. Hola i adéu!
LXXX	AN(T)ESTIA ASITIO AVE ET VALE	Antèstia Asici. Hola i adéu!
LXXXI	Q(uintus) CAECILIVS PADITV AVE VAL(e) SERGIA SP(urii) F(ilia) CVDVNIV H(ic) S(ita) E(st)	Quint Cecili Padit. Hola i adéu! Sèrgia Cuduni, filla d'Espuri, aquí està enterrada
LXXXII	SERGIVS [Lu]- CIVS FVIS[tí] VALE AN[noru(m)] XX	Sergi Lucius, vas existir. Salut! De vint anys
LXXXIII	ANNIA ASI(tio) ANNO XIII OCRATIA SIGENIA ANNIS XVI DVLCISSVMAE FVISTIS VALE(te)	Ànnia Asici de catorze anys i Ocràcia Sigènia de setze anys Vau ser molt dolces. Salut!
LXXXIV	Q(uintus) CAECILIVS SAMAIVS ANNORO(m) L X VAL	Quint Cecili Samai de seixanta anys d'edat. Salut!
LXXXV	SERG- IAE CA- STAE AN(norum) XXI VALE	A Sèrgia Casta, de vint-i-un anys d'edat. Salut!

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
LXXXVI	[Q]VINTA CAECILIA PORISI AVE ET VAL- E AN(n) ORV(m) XX	Quinta Cecília Filla (/ dona?) de Porisi Hola i adéu de vint anys d'edat
LXXXVII	CAECILIVS MONTANVS ANNORVM LX VIXIT	Cecili Montà visqué seixanta anys
LXXXVIII	C(aius) ANTESTIVS aNN(orum) VI- xit XX A(ve) V(ale)	Gai Antesti visqué vint anys. Hola i adéu!
LXXXIX	CLODIA CV- CVMA VICI AN---A---	Clòdia Cucuma visqué --- anys
XC	AD M(emoriam) D F ANTESTIE MARTEFVS MARITVS VIXIT ANN(is) XXXX M(ensibus) III D(iebus) V	A la memòria de D F Antèstia, que visqué quaranta anys, tres mesos i cinc dies. El seu marit Martefus (dedicà aquesta inscripció)
XCII	C ANTESTIVS MACRINVS VIX(it) A(nnis) XX A(ve) V(ale)	Gai Antesti Macrí visqué vint anys. Hola i adéu!
XCIII	NIGRESAETAS FVIT AN(n)OR V(m) XX [Calc]ILIA A --- BADI	Nigresaetas, que tenia vint anys. Cecília, filla d'A ---Bado
XCIV	D(is) M(anibus) ASINI VIX(it) ANN(is) LXV VATRO CONT(ubernales) ET COLLEGAE	Als déus Manes d'Asini, que visqué seixanta-cinc anys. Vatró, els seus contubernals i col·legues (la van fer).
XCV	[-----] ANN ORV(m) VI AV(e) SER[g]IA	Hola, Sèrgia, de sis anys

NÚM. DE L'EPÍGRAF	LECTURA DE LA INSCRIPCIÓ	TRADUCCIÓ
CVI	SERGIVS INGENV(u)S SERGIAI CAESVLAI FILIVS OBIT VS VALE XX	Sergi Ingenu Fill de Sèrgia Cèsula morí als vint anys d'edat. Salut!
XCVII	MANILA HILERA HIC SETA EST	Manila Hilera Aquí roman enterrada
XCVIII	p]OMPE]ius ---CEV--- AN(norum) H(ic) S(itus) E(st)	Pompeu --- de --- anys aquí està enterrat
C	CLO(dia) VRBA +ANN+ NA POSI TRO---NS	Clòdia Urba de --- anys ---
CI	Q(uintus) AGILEIV- S DONAT- VS HIC QIE- CIT	Quint Agileu Donat descansa aquí
CII	C(ai) SERGI C(ai) F(ili)	De Gai Sergi, fill de Gai
CXI	DIS MANI- BVS SCARA- OTIA AVAE A XX P Q QVARTIO	Als déus Manes. Escalaòcia, Salut! de vint anys d'edat. Quint Quarti posà (aquest monument)
CXII	DIS MAN(ibus) POMPEIA ASITIO POMPEI ASPRI F(ilia) VIX(it) ANN(is) XX HAVE ET VALE	Als déus Manes. Pompeia Asici, filla de Pompeu Aspri, que visqué vint anys. Hola i adéu!
CXIII	Q(uintus) SERGIVS LVCIVS FVISTI VA- LE	Quint Sergi Luci. Vas existir. Adéu!

GLOSSARI DE TERMES EPIGRÀFICS I ARQUEOLÒGICS

Acta (privats): Inscripcions en tauletes de cera (o altres elements peribles) que contenen contractes privats, documents de compra i venda d'esclaus, etc.

Acta (públics): Inscripcions que recullen la transcripció de lleis, decrets, tractats i altres documents en matèria permanent (pedra, bronze, etc.).

Aedil: Nom del magistrat que exercia les funcions corresponents a l'actual batlle.

Àugur: Sacerdot romà encarregat de la presa d'auspícis.

Camp epigràfic: En una inscripció, zona delimitada per a acollir el text que ha de ser inscrit.

Ceràmica sigil·lata: Tipus de ceràmica romana de les acaballes del segle I aC. Dependent del lloc de fabricació rep diferents noms i es parla així de sigil·lata aretina, sud-gàl·lica, hispànica, africana, etc. També és característic d'aquest tipus de ceràmica el color vermellós del vernís i el *sigillum* (o segell del taller del terrissaire), imprès en cada recipient.

Cippus: Pilar petit, quadrat o rodó, que sovint acull una inscripció. Sol emprar-se per a indicar distàncies, encara que també té amb freqüència una utilitat funerària.

Cursus honorum: Carrera política, del magistrat.

Decurió: Senador en les viles municipals o en les colònies.

Duümvir: Un dels dos magistrats que tenien al seu càrrec el govern municipal.

Epígraf: Inscripció.

Epitafi: Vegeu "Inscripcions funeràries".

Estela: Pedra amb el nom del difunt que es col·locava clavada a terra a sobre de la sepultura.

Estuc: Pasta feta de calç o guix i pols de marbre que s'aplica damunt les superfícies interiors i exteriors de parets, columnes, etc. S'empra també com a arrebossat o en les motlures.

Fíbula: Sivella o fermall, a manera d'imperdible, de bronze, ferro o metalls preciosos que, antigament, era emprat per a subjectar peces de vestir.

Flamen: Sacerdot encarregat del culte d'una determinada divinitat.

Inscripcions funeràries: Epígrafs que acompanyen els monuments funeraris erigits a la memòria dels difunts, normalment en pedra. Podien trobar-se a prop o lluny de la sepultura.

Inscripcions honorífiques: Epígrafs que es col·locaven en monuments, estàtues, arcs, columnes, etc. erigits en memòria dels ciutadans il·lustres.

Inscripcions votives: Epígrafs que determinen la dedicació a una divinitat. Es poden trobar en vasos i altres objectes de culte, exvots, plaques de metall penjades als santuaris, petits altars domèstics, ares de pedra, etc.

Instrumenta: Inscripcions sobre objectes diversos i mòbils: teules, àmfores, vasos, etc.

Manes: Esperits dels difunts.

Mosaic: Decoració d'una superfície feta incrustant-hi trossets de pedra, de marbre o d'altres materials de diferents colors.

Patronus: Patró, protector, home influent que dóna protecció a un altre, el seu client, a canvi de lleialtat a la seva persona.

Placa: Peça de pedra o metall plana (normalment de marbre o de bronze) on s'inscrivien tota mena d'inscripcions: funeràries, votives o honorífiques.

Pondus: Ponderal de bronze o pedra que marcava la xifra del valor del pes o la capacitat.

Pontifex: Cap màxim de la jerarquia sacerdotal romana.

Portoria: Lloc de duanes.

Praefectus orae maritimae: Encarregat de la vigilància de les costes.

Praefectus pro legato: Prefecte que actua com a governador provincial.

Quaestor: Magistrat encarregat de les qüestions tributàries, especialment de la recaptació d'impostos.

Seuir: Esclau afranquit encarregat del culte imperial.

Tabula ansata: Literalment, cartel·la amb anses. Suport o marc d'una inscripció romana de forma rectangular i que consta d'ales o anses.

Tabula patronatus: Placa generalment de bronze que contenia un pacte entre un patró i el seu protegit o client.

Tessera lusoria: Les *tesserae* (fitxes) eren usades pels romans amb diverses finalitats i solien ser petits objectes de metall, ivori, os o fusta, de formes i dimensions. Depenent de la destinació les seves inscripcions variaven. Les *tesserae lusoriae* són les fitxes amb divises o figures en una cara i xifres en l'altra que servien per a jugar.

Titulus: Títol, inscripció.

Urna cinerària: Recipient amb tapa de diverses formes i de diversos materials (argent, plom, vidre o terrissa) on es guardaven les cendres del difunt.

BIBLIOGRAFIA

BIBLIOGRAFIA BÀSICA

Corpus epigràfic:

VENY, C. (1965) *Corpus de las inscripciones Baleáricas hasta la dominación árabe*. Roma-Madrid: Moll.

Obres de consulta:

ALOMAR ESTEVA, G. (1979) *Historia de las Islas Baleares*. Palma: Cort.

ARAMBURU-ZABALA, J.; GARRIDO, C.; SASTRE, V. (1994) *Guía Arqueológica de Mallorca*. Palma: Olañeta.

BLANES BLANES, C. (1987) *Les Illes Balears a les fonts clàssiques*. Palma: CEP Balears.

FONT JAUME, A. (1989) *Les Illes a les fonts clàssiques*. Palma: Miguel Font.

MASCARÓ PASARIUS, J. (1978) *Historia de Mallorca*. Palma: Llibres Colom.

MASCARÓ PASARIUS, J. (1988) *Historia de Mallorca*. Palma: Adalid.

MOSCH, M. C.; QUETGLAS, P. J. (1992) *Mallorca i el món clàssic I*. Barcelona: PPU.

SCHULTEN, A. (1963) *Geografía y etnología de la Península Ibérica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Estudis especialitzats:

GARCÍA RIAZA, E.; SÁNCHEZ LEÓN, M. L. (2000) *Roma y la municipalización de las Baleares*. Palma: UIB.

ZUCCA, R. (1998) *Insulae Baliares. Le isole Baleari sotto dominio romano*. Roma: Carocci.

BIBLIOGRAFIA COMPLEMENTÀRIA

Fonts antigues:

DIODORO SÍCULO (2001) *Biblioteca histórica*. Madrid: Gredos.

ESTRABÓN (1998) *Geografía*. Madrid: Gredos.

LIDOS (1898) *Liber de mensibus*. Stuttgart: Teubner.

- POLIBIO (1965) *Polibii historiae*. Stuttgart: Teubner.
- SUETONI, C. (1968) *Vida de los césares*. Madrid: Alonso SA.
- TÁCITO, C. (1990) *Annales*. Barcelona: Planeta.
- TÀCIT, C. (1996) *Annals: Neró*. Barcelona: La Magrana.
- TERTULIANO Q. S. F. (2001) *Acerca del alma*. Tres Cantos: Akal.
- YÁMBLICO (1991) *Vida Pitagórica*. Torrelodones: Etnos Libros.

Obres de consulta:

- AMENGUAL I BATLLE, J. (1982) *Els orígens del cristianisme a les Balears*. Palma: Moll.
- BATLLE HUGUET, P. (1946) *Epigrafía Latina*. Barcelona: Publicaciones de la Escuela de Filología de Barcelona.
- CARTAILHAC, É.; ROSSELLÓ-BORDOY, G. (1991) *Los monumentos primitivos de las Islas Baleares*. Palma: Olañeta.
- LE SENNE, A. (1999) *Historia de Mallorca*. Palma: Moll.
- MASCARÓ PASARIUS, J. (1999) *Corpus de toponimia de Mallorca*. Palma: Adalid.
- ROSELLÓ-BORDOY, G. (1979) *Cultura talayótica en Mallorca*. Palma: Cort.
- TARRADELL MATEU, M. et alii (2001) *Historia de Alcudia*. Palma: Cort.
- VARGAS PONCE, J. (1989) *Descripción de las Islas Baleares*. Oviedo: Pentalfa.

Estudis especialitzats:

- ARRIBAS PALAU, A.; TRÍAS, G.; CERDÁ, J. (1987) *El barco de el Sec* (Calvià, Mallorca). Palma: 11.
- ARRIBAS, A.; TRÍAS, G.; CERDÁ, D.; DE HOZ, J. (1987) *El pecio del Sec en la costa de Calvià*. Mallorca: Ajuntament de Calvià i Universitat de les Illes Balears.
- CERDÁ I JUAN, D. (1999). *El vi en l'ager pollentinus i en el seu entorn*. Palma: Consell Insular de Mallorca.
- D'ORS, A. (1953) *Epigrafía jurídica de la España romana*. Madrid: Ministerio de Justicia y Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- DE LAET, S. (1949) *Portorium; étude sur l'organisation douanière chez les romains, surtout à l'époque du Haut-Empire*. Bruixes: De Tempel.
- ROTGER I CAPLLONCH, M. (1995) *Història de Pollença*. Pollença: Ochogavia Font Josep.
- SOLÀ-SOLÉ, J.M. (1959) *Toponímia fenicio-púnica*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- TOOUVENOT, R. (1940) *Essai sur la province romaine de Bétique*. París: De Boccard.

VENY, C. (1968) *Las cuevas sepulcrales del bronce antiguo de Mallorca*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

Articles:

CASTELLANO HERNÁNDEZ, A. (1997) “Joyas romanas de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca) en el Museo Arqueológico Nacional”, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* 15, pàg. 121-128.

MAR, R.; ROCA, M. (1998) “*Pollentia* y Tarraco. Dos etapas en la formación de los foros de la Hispania Romana”, *Ampurias* 51, pàg. 105-124.

ORFILA, M.; ARRIBAS, A. (1997) “La ciudad romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca) en la actualidad”, a *Congreso ciudades históricas vivas (Mérida, 1997)*, Mérida: Museo Nacional de Arte Romano, pàg. 63-67.

ORFILA, M.; ARRIBAS, A.; CAU, M.A. (1999). “El foro romano de *Pollentia*”, *Archivo Español de Arqueología* LXXII, pàg. 99-118.

ORFILA, M.; ARRIBAS, A.; DOENGES, N. A. (1999) “El fòrum de la ciutat romana de *Pollentia*. Estat actual de les excavacions”, a *I Jornades d’Estudis Locals (Alcúdia, 1998)*, Alcúdia, pàg. 85-100.

ORFILA, M. (1999) “Una visió general de la ciutat romana de *Pollentia* (Alcúdia, Mallorca)”, a D.D.A.A., *Prehistòria y Historia Antigua a Pollença. Anuari 1998*, Pollença: Ajuntament de Pollença, pàg. 69-84.

PEREA YEBENES, S. (1997) “El genio encapuchado de *Pollentia* en el Museo Arqueológico Nacional y el Telesforo, el dios-médico de Pérgamo”, *Boletín del Museo Arqueológico Nacional* XV, pàg. 124-129.

RIERA, M.; ORFILA, M.; CAU, M. A. (1999) “Els últims segles de *Pollentia*”, *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana* 55, pàg. 335-346.

WEBS SOBRE L’ANTIGUITAT BALEAR

Arqueo-Balear. Guia arqueològica de Mallorca i Menorca. 1998-2000, F. Sánchez-Cuenca Alomar.

Balearic prehistoric archaeology. 1998-2000, Museu Arqueològic i Centre de Recerques de Deià.

Departamento de Prehistoria de la “Universitat de les Illes Balears”. Notícies i articles de primera mà de les investigacions dutes a terme a la UIB.

El poblat talaiòtic de Ses Païsses. 2000, S. Massanet, B. Tous, A. Genovart i A.M. Llodrà.

La ciutat romana de Pol·lèntia. 1998-2000, M. Castells Valdivielso i J. Miguel Reyes Conejero.

Teatro romano de Palma. Hipòtesis de l’existència d’un teatre romà a Palma de Mallorca.